

74.26.1.4 (кыс)
№ 93
КЫРГЫЗ ИЛИМДЕР УЛУТТУК АКАДЕМИЯСЫНЫН
ТУШТУК БӨЛҮМҮ

КООМДУК ИЛИМДЕР ИНСТИТУТУ

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ жана ОШ
ГУМАНИТАРДЫК-ПЕДАГОГИКАЛЫК ИНСТИТУТУ

Л. ЖУСУПАКМатов
Н. ЖУСУПАКМатова

БАЙЛАНЫШ КЕПТИ ОКУТУУНУН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ

Ош шаары – 2004 - жыл

74.261.4 (кыр)

Н 93

**КЫРГЫЗ ИЛИМДЕР УЛУТТУК АКАДЕМИЯСЫНЫН
ТҮШТҮК БӨЛҮМҮ**

КООМДУК ИЛИМДЕР ИНСТИТУТУ

**ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ жана ОШ
ГУМАНИТАРДЫК-ПЕДАГОГИКАЛЫК ИНСТИТУТУ**

**Л. ЖУСУПАКМАТОВ
Н. ЖУСУПАКМАТОВА**

**БАЙЛАНЫШ КЕПТИ ОКУТУУНУН
АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ**

4281

Ош шаары – 2004 - жыл

ББК 81

Ж-93

Эмгектин жооптуу редактору - филология
илимдеринин кандидаты, ОшМУнун доценти З. Б. Тагаева.

Пикирмандар:

ОшМУнун кыргыз филологиясы факультетиндеги кыргыз тили
адабиятын окутуу усулу кафедрасынын улук окутуучусу Т. Жороев жана
ОГПИнин кыргыз-россия факультетиндеги кыргыз тили адабияты ка-
федрасынын башчысы Ш. Н. Мондошев

Жусупакматов Л., Жусупакматова Н.

Ж-93 «Байланыш кепти окутуунун айрым маселелери».

-Ош: 2004. -...б. ISBN 9967-03-212- X

Колунуздардагы бул эмгек Республикада кыргыз тилин окутууну жакшыртуу жумушуна арналат. Эмгектин негизги максаты окуучулардын байланыш кебин калыптоо жана аны өнүктүрүүнүн жолдору туурасында болот. Эмгек кыргыз тилинин мамлекеттүүлүгүнө негизделет. Ошондой эле, ал окуучуларда адабий нормадагы чечендик өнөр кесиптин бүтүшүн көздөйт. Эмгектин жазылышын авторлор өздөрүнүн алгачкы усулдук саамалыктары деп билишет жана кыргыз окуучуларынын байланыш кебинин өркүндөөсүнө кошкон салымдары деп таанышат. Анын сочинениге тийиштүү болгон өзөк тамыры профессор Б. Алымовдун адабиятты окутуу концепциясына негизделет. Эмгектин бүтүшү КР ИУАнын ТБдөгү КИИда, ОшМУнун кыргыз филологиясы факультетиндеги кыргыз тили адабиятын окутуу усулу кафедрасында жана ОГПИнин кыргыз-россия факультетиндеги кыргыз тили адабияты кафедрасында жазылды.

КР ИУА ТБ КИИнун окмуштуулар кеңешинин чечими аркылуу басмага сунуш кылынды

Кыргыз Республикасынын «Ата-Журт» элдик маданий коомунун демөөрчүлүгү астында басылды

Ж 4602000000-04

ББК 81

ISBN 9967-03-212- X © Жусупакматов Л.,

Жусупакматова Н., 2004

Кыргыз эли өзүнүн кылымдарды ооштурган карт тарыхында, салт-санаасында, дүйнөгө болгон көз карашында сөздүн күчүнө, кудуретине, купуя сырына өзгөчө маани берип, кызыл тил ээси - ак таңдай адамдарды баалап, барктап келген. “Өнөр алды - кызыл тил,” – деп, бардык өнөр - билимден тилди жогору койгон. Сөз жакшысы кыска, айта салса нуска,” – дешип, кыска, бирок нуска сүйлөөнү артык көрүшкөн. “Жакшы сөз - жарым ырыс,”-дешип, ата-энелер баланы сылык, жагымдуу сүйлөөгө тарбиялашкан. Орду, ыгы менен айтылган сөз жети муундун кегин жууп, кан төгүшүүнүн алдында турган эки элди элдештирген. Даанышман сөз баатыр уулдарды, назик, сезимтал кыздарды тарбиялаган, ак таңдай акындарды, тилинен чаң чыккан чечендерди, кара чокко айдаса калмактын тилин, кызыл чокко айдаса кытайдын тилин билүүчү Аргынкандын Ажыбай сымал атуулдарды арттырган, Жайма көкүл Жаш Айдар, Ыраамандын Ырчы уулу, Толубай сынчы, Токтогул ырчы өндүү уулдарды өстүргөн. Улуу сөз карт тарыхтын катмарында калыптанып, улуктар менен урпактарды улап, кылымдарды кечирген.

Жалпы эле адамзат баласы үчүн пикир алышуунун, маалымат жеткирүүнүн, бала тарбиялоонун, жаңы муунга асыл казына - элдик мурастарды жеткирүүнүн жалгыз жана алмаштыргыс эң сонун каражаты болгон тил кандай зарыл болсо, анын так, таза, ийкемдүү, жугумдуу, көрктүү, уккулуктуу, жагымдуу болушу да зарыл.

Тил – коомдо кызмат өтөгөн, колдонулган чөйрөнүн жагдай шарты. Ал коомдун жалпы маданияты аркылуу аныкталып, белгилүү даражада адамдын жалпы билим деңгээлине, маалыматтуулугуна, маданиятына, улуттук аң-сезимине көз каранды абалда болот. Демек, кептин маданияттуулугу - ошол тилде сүйлөгөндөрдүн, жазгандардын аң-сезимдүү, акыл-эстүү, астейдил, жоопкерчиликтүү мамилеси, ал аркылуу шартталган мүмкүнчүлүгүндөгү түшүнүк. Кыргыз тилинин тагдырына болгон жоопкерчилик мурун соңку эч качан бүгүнкү күндөгүдөй курч коюулуп, актуалдуу мүнөзгө ээ боло алган эмес.

Бүгүн кыргыз элинин жалпы улуттук аң-сезиминин жогорулашы менен анын рухий маданияты, жан дүйнө байлыгы, тагыраак айтканда, кеп-сөз маданияты өнүктүрүлдү, өркүндөтүлдү жана буга карата болгон зарылдыктары келип чыкты.

Жалпы маданияттын, рухий байлыктын, улуттук аң-сезимдин формасы - тилдин ар тараптуу өнүгүп-өркүндөшүнө кам көрүү, анын өнүгүү тенденциясын туура аныктап, аң - сезимдүүлүк, жогорку жоопкерчилик менен астейдил мамиле кылып, таасир этүү өндүү маселелердин бүгүнкү күндө негизги проблема катары көтөрүлүп жатышы закон ченемдүү көрүнүш.

Анткени тилибиздин бүгүнкү күндөгү тенденциясын илимий жактан изилдөө маселелери, азыркы таптагы кептешүү, сүйлөшүү, жазуу, сөз колдонуу, сүйлөм түзүү тажрыйбабыздын ал-абалы, кеп маданиятына тиешелүү тигил, же бул маселелер кыргыз журтчулугун толук камсыздандырат деп айтуу мүмкүн эмес.

Бүгүнкү күнү жыйындарда чыгып сүйлөөдө, доклад жасоодо, күнүмдүк турмуш жагдайларында керектүү иш кагаздарын түзүүдө, ал гана эмес жөнөкөй гана пикир алышууда окуучулар өз оюн даана, иреттүү, далилдүү билдире албай, тил жактан аксап, көп мүчүлүштүктөрдү кетириүүдө.

Орто мектептин бүтүрүүчүлөрүнүн көпчүлүгүнүн жазуу жумуштарынан (изложение, сочинениелеринен) логикалык ой жүгүртүүнүн чабалдыгын, лексикалык жагдайдагы кептин жардылыгын, синонимдик иликтөөнүн көз жаздымда калышын, сабаттуулук арымдын кыскалыгын, стилистикалык жумуштардын чектелишин ж. б. у. сыяктуу өксүктөрдүн орун алып келе жатышын жашырууга болбойт. Ал эми, окуучунун кеби канчалык жарды болсо, билиминин деңгээли да ошончолук төмөн болоору айтпаса да белгилүү. Кеби, билими, ой жүгүртүүсү тайкы окуучудан илимдин жана техниканын тилин билген окумуштуу, ааламды багынткан космонавт, залкар акын, адамдын тагдырын чечкен юрист, адам өмүрүнө нур чачкан врач, дегеле маданияттуу инсан чыгат деп ким кепил боло алат.

Ушундан коомубуз баланы тарбиялап, ар тараптан калыптандыруучу бирден-бир мекеме - мектептин алдына эбегейсиз зор жана өтө татаал милдетти коюп олтурат. Ал милдет билим, ык, машыгууларга ээ болуу жараянында окуучулардын чыгармачыл ой жүгүртүүсүн өстүрүү, өз алдынчалыгын калыптандыруу, өз

оюн эркин, сапаттуу түрдө берүүгө жетишүү жана баладагы шык - жөндөм, таланттардын ачылышына өбөлгө түзүү болуп саналат.

Айта кетүүчү нерсе, кийинки кездерде билим берүү жаатында иштеген кыргыздын мыкты атуулдары жана Илим, билим жана маданият министирлиги тарабынан жаңы концепция иштелип чыгууда. Билим берүүнүн жаңы концепциясына ылайык гуманитардык багыттагы предметтин, сабактын мазмунун тереңдетүү жана өркүндөтүү иштерине талап кескин жогорулады. Ушундай мезгилде кыргыз тилинин мамлекеттик тил болуп кабыл алынышы бул орчундуу, педагогикалык жана конкреттүү усулдук маселенин актуалдуулугун ого бетер жогорулатты. Мектеп реформасынын милдеттерин иш жүзүнө ашырууда жооптуу, ар тараптуу, актуалдуу жана орчундуу талаптар бири-бири менен шайкеш келип, окуу предметтеринин өркүндөтүлгөн программалары түзүлүп, көпчүлүк окуу китептери кайрадан иштелип чыга баштады.

Жогорудагыдай зарылдыктардын күч алышы менен эне тил мугалиминин милдеттери жана жоопкерчилиги андан бетер арбыды. Себеби, кыргыз тили сабагынын талапка жараша уюштурулушу менен гана окуучулардын лингвистикалык билгичтиги интуициялык деңгээлден кептик тажрыйбага, ой жүгүртүүчүлүк, аң - сезимдүүлүк баскычка карай көтөрүлө алат. Кыргыз тили мугалими эне тилин окутуу процессинде жаш муундарды аны терең сүйүүгө жана сыймыктанууга тарбиялайт. Ошону менен бирге ал окуучуларды эне тилине гана үйрөтпөстөн, тилдеги көркөмдүк каражаттарды сезимталдык менен пайдалана билүүгө үндөйт. Тилдик каражаттарды жазууда жана сүйлөөдө калыптандырууга көнүктүрөт. Окуучулардын оозеки жана жазма кебиндеги пайда болгон, желе сымал жайылып келе жаткан анабиоздон алып чыгат, кебинин өнүгүшүнө көңүл бөлөт, ошондой эле аны жөнгө салат. Натыйжада мугалим окуучуларга кылымдар бою түзүлүп, аздектелип, муундан-муунга, атадан-балага өтүп келген бул элдик рухий байлыкты сиңирүүгө, анын жаңы чектерин иштеп чыгууга багыт берет.

Мына ушул ойду орус элинин улуу атуулу М. И. Калинин мындан алда канча мурун айтып, окуучу - жаштардын баарынан да эне тилин үйрөнүүсүнүн зор мааниси бар экендигин бел-

гилеп, алардын өз пикирин эне тилинде бере алышы зарыл экендигин далилдеп көрсөткөн болчу.

Буга байланыштуу кыргыз тили мугалими окуучулардын анын теориялык маалыматтарын жакшы билүүгө, грамматикалаштырылган эреже, аныктамаларын механикалык түрдө жаттаууга гана басым жасабастан, эң негизги практикалык машыгуу жумушуна, тилдик билгичтиктерди иштеп чыгууга, тилдин коммуникативдик кызматын туура пайдаланууга, айрыкча окуучунун оозеки жана жазма кебинин туура калыптануусуна чакырат.

Мындай денгээлге мугалим байланыш кепти окутууну туура уюштуруу аркылуу гана жетише алат. Байланыш кепти окутуу сабагынын талапка ылайык жетекчиликке алынышы жана мектеп практикасында, анын системалуу өтүлүшү окуучуну сапаттуу ой жүгүртүүгө, сүйлөй жана жаза билүүгө, өз оюн эркин, маданияттуу, логикалык жактан байланыштуу, жеткиликтүү жеткирүүгө, пикир алышуунун, ымала түзүүнүн маданиятына, жазуу жумуштарынын түрлөрүн, иш кагаздарын туура, түшүнүктүү жазылышына көнүктүрөт. Жалпысынан бул - адам баласынын зор табылгасы, тилдин мүмкүнчүлүгүнөн ар тараптуу, маданияттуу пайдалануусу.

Мына ушул себептен, көрүнүктүү тилчи - окумуштуулардын, усулчулардын, мугалимдердин бүтүндөй тобунун көңүлү ушул проблемага бурулуп, бул багытта окуучулардын байланыш кебин өстүрүү багытында көптөгөн илимий-усулдук эмгектер, монографиялар, диссертациялар жазылууда, усулдук көрсөтмөлөр, дидактикалык көрсөтмөлөр жарык көрүүдө.

Биз изилдөөгө алып жаткан бул тема мектептин жалпы билим берүү тармагынын ушул көйгөйлүү маселесине арналат. Анткени биз педагогикалык жана мамлекеттик практикаларда болуп, жаңы кылымдын, илимдин жана техниканын кадрлары болуучу мектеп окуучуларынын кебинин жардылыгына, сапаттык жактан төмөндүгүнө, айрым кыргыз тилчи мугалимдердин байланыш кеп проблемасын талапка жараша толук кандуу чечип бере албагандыгына күбө болдук. Ошону менен бирге аны тилдин башка тармактары: фонетика, лексика, грамматика, стилистика ж.б.у. сыяктуу бөлүктөрү менен байланыштуу карабагандыгын билдик. Окуучулардагы байланыш кепти өнүктүрүүнү грамматиканын бир үзүмү болгон зат атооч, этиш сөз түркүмдөрүн окутуу мисалында алып көрсөтүүнү туура таптык.

Өркүндөтүлгөн программада байланыш кепти окутууга өзгөчө орун берилген. Бирок аны өтүүнүн жол- жоболору дагы деле болсо системалаштырылып, иштелип чыга элек. Андыктан бул ишти бүтөө зарыл маселелерден. Албетте, мындай иштерди жүргүзүү келечектин иши, ошондой эле ал үзүрлүү эмгекти, талкыпаган изилдөөнү талап кылат. Ошондуктан биз муну обол мурун зат атооч жана этиш сөз түркүмүн окутуу мисалында гана сөз кылууну туура деп таптык. Анткени бул эки сөз түркүм жөнүндө окуучулар башка сөз түркүмдөргө караганда көбүрөөк маалымат алышат. Ошону менен бирге зат атооч сөз түркүмү заттардын атын билдирүү менен бирге бардык сөз түркүмдөрдүн негизи болуп саналат. Ал - байланыш кепти өнүктүрүүнүн морфологиялык жаатындагы башкы белгилердин бири. Андан тышкары зат атооч сөз түркүмүнүн мындай табияты кеп маданияты менен көбүрөөк байланыштуу болсо, экинчи жагынан стилистика менен да тыгыз байланышта каралат. Ошондой эле, анын тексттердеги аткарган орду жана мааниси - байланыш кепти өстүрүүдөгү башкы белгилердин бири. Башкача айтканда, окутуунун мындай табияты анын актуалдуулугун жана зарылдыгын гана аныктайт.

Ушундай эле, бул көрүнүш зат атооч сөз түркүмүн окутууда эне тили каражаттарынын морфологиялык багыттагы болгон окутулушуна да негиз. Анткени ал окутуудагы заттык түшүнүктөрдү билдирген денотанттардын аталыштарын үйрөтүү менен бирге андагы логикалык белгилердин конкреттүүлүгүн жана абстрактуулугун көрсөтөт, морфологиялык жактан болгон өзгөрүлүшүн жана анын грамматикалык багыттагы абстракциясын билдирет.

Бир сөз менен айтканда, байланыш кептин дараметин, сырын сөз түркүмдөрдүн биринде чечип алмайын, анын жалпы эле грамматикадагы орду жөнүндө сөз болушу мүмкүн эмес.

Окуучунун байланыш кебинин сапаттуулугуна жетишүү үчүн мугалим сабактын материалын жөн эле баяндап, окуучуга угуучулук, тыңдоочулук милдетин жүктөп койбостон, баяндоо мүмкүнчүлүгүн окуучунун өзүнө берип, анын кебинин мазмундуу жана логикалык жактан байланыштуу болушун камсыздайт. Айттайын деген оюн иреттүү, далилдүү сүйлөп бере алышын көзөмөлдөйт. Өз алдынчалуулугун, ишмердүүлүгүн жетекчиликке алуу менен уюштурат. Себеби окутуу жараянынын мазмунунун

өзү - окуучунун таанып-билүү мүмкүнчүлүгүн, акыл-дараметин, эске сактоосун, ойлонуусун, ой корутундулоосун, байланыш кебин өстүрүү. Мына ошол жараяндын максатка ылайык ишке ашышы окуучунун кунт коюусун, билимди өздөштүрүүсүн, окуу сапатынын жогорулоосун камсыздайт. Булар мугалимдин чеберчилигине, жетекчилигине жараша болот.

Бүгүнкү күндө кыргыз тилинин фонетика, лексика, морфология, орфография, ж. б. у. сыяктуу бөлүктөрүн окутууда окуучулардын байланыш кебин өстүрүү усулу атайын иштелип чыга элек. Андыктан, биз аны зат атооч, этиш сөз түркүмдөрүн окутуу мисалдарында көрсөтүүнү чечтик. Бул максатка жетүү үчүн байланыш кепти тилдин калган бөлүмдөрү менен биргеликте окутуу зарылдыгына жана анын маанисине токтолобуз.

Сиздердин назарыңыздарга сунушталып жаткан бул чакан эмгек теориялык жана практикалык жагдайларга ээ. Анын байланыш кепти өнүктүрүү маселеси методика илиминин теорияларынын негизинде каралды жана практикалык жактан болгон колдонулушунда турмушка ашты. Башкача айтканда, мындагы берилген кээ бир сунуштар орто мектептин кыргыз тили мугалимдерине, жогорку жана атайын орто окуу жайларынын студенттерине пайдасы тиет деген ойдобуз.

Мектеп шартында окуучулардын кеп маданиятын, байланыш кебин өстүрүү, өз ой-пикирин, түшүнүк-туюмун адабий тилдин нормасына ылайык туура жеткире билүү - зарыл жумуш. Бул үчүн мугалим конкреттүү шарт - кырдаалга жараша тилдик элементтердин эң мыктысын, эң ыктуусун колдоно билүүгө үйрөтөт, ал аркылуу өз ой-пикирин, өз түшүнүгүн көркөм, элестүү, ачык, таамай жеткирүүгө көнүктүрөт. Булар - мектептин эне тили мугалимдеринин милдети. Ал эми, бул милдеттин өтөөсүнө чыгуу окутуу процессинде байланыш кепти өнүктүрүү сабагын туура уюштуруу, аны тилдин ар бир бөлүгү менен байланыштуу окутуу аркылуу гана чечилет.

1. Байланыш кепти окутуунун
усулу жөнүндө

Байланыш кепти окутуу - тилдин бардык структуралык катмарлары менен тыгыз бирдикте үйрөнүлөт. Негизинен ал тилдин нормативдик курсунун багытында турмушка ашат. Булар:

- тилдин адабий формасы;
- адабий тилдин жалпы элдик тилдин негизиндеги баюу жолдору;
- тилдик каражаттардын стилистикалык жактан болгон колдонулушу;
- тилдик каражаттардын маданий багыттагы колдонулушу;
- байланыш кепти өстүрүүдөгү пунктуациянын жана орфографиянын ролу;

Байланыш кепти окутуу усулу - эне тилин окутуунун негизги бир бөлүгү. Булар - эне тилин окутуудагы окуучулардын оозеки жана жазуу ишмердигин калыпка салуу жана аны байытуу боюнча алынып барылуучу жумуштар. Эне тилин окутуудагы бул негизги зарылдык окумуштуулар тарабынан эрте эле эске алынган. Атап айтканда, бул жумуш орус тилин окутуу усул иштеринде бир топ терең иштелип чыккан. Мындан тышкары, ал дүйнө эл тилдерин окутулушунун негизги бир бөлүгү десек да болот.

Орто мектепте байланыш кепти окутуунун табияты көп жактуу. Булардын бири - окуучулардын сөз байлыгын өнүктүрүү, тилди үйрөнүүнүн эң негизги милдеттерине токтолуу. Булар тилдеги коммуникация жумуштары, аларды уюштуруунун ыкмалары, коммуникативдик жумуштарды тилдик каражаттардын системасы боюнча жүргүзүү жана структурасы боюнча жүйөлөө.

Окуучулардын байланыш кепин өнүктүрүү төмөнкү убактарда көп колдонулат:

- фонетикалык закон ченемдүүлүктөрдү окутууда жүргүзүлөт;
- көркөм окуу жумуштарын жүргүзүүдө алып барылат;
- орфоэпиялык жумуштарды иштетүүдө жөнгө салынат;
- грамматикалык каражаттарды үйрөтүүдө тескелет;

— лексикалык жана фразеологиялык сөз байлыктарды арттырууда пайдаланылат.

Жалпысынан окуучулардын сөз байлыгын өнүктүрүү - кыргыз тилин окутуунун эң негизги милдеттеринин бири. Андыктан ал жогоруда биз белгилегендей кыргыз тилинин бардык бөлүктөрү менен тыгыз байланышта жүргүзүлөт. Эне тилин окутуунун методикасында мындай тыгыз жүргүзүлүүчү иштердин бири - байланыш кеп болсо, экинчиси - стиль, текст, көрктүү окуу жана кеп маданиятын арттыруу жумуштары. Андыктан эне тилин окутуудагы бул бөлүктөрдү өзгөчө түшүнүү зарыл.

2. Байланыш кепти өстүрүү жумуштары окутуунун тарыхында

Байланыш кеп эне тилин окутууда өзгөчө орунга ээ. Анын мындай абалы окутуунун алгачкы багытында эле коюлган. Бирок ал бүгүнкү күндөгүдөй айкын өнүккөн эмес. Байыркы гректерде бул өнөр чечендик өнөр менен бирдикте каралган. Байыркы гректер аны эне тилин окутуудагы негизги максат - окуучунун сөз байлыгын өстүрүү, оюн баяндай билүүгө көнүктүрүү, далилдей билүүгө машыктыруу жана түрдүү далилдер менен көрсөтүүгө даярдоо деп билишкен. Тагыраак айтканда, байыркы гректер окуучунун байланыш кебин өстүрүү ишмердигин таза грамматикалык планда эмес, философиялык, политологиялык пландарда таанышкан. Атап айтканда, буга Аристотелдин стилистикасы, Демосфендин чечендик өнөр теориясы күбө десек болот.

Тилди окутуудагы байланыш кепти өстүрүүнүн багыттары дүйнө элдеринде түрдүүчө өнүккөн. Байыркы биздин ата тек сактарда оозеки формада өнүгүп, эпикалык ыкта байыса, байыркы хинди, перси, араб ж.б.у.сыяктуу көптөгөн элдерде дин таануу багытында өөрчүгөн. Бирок анын дипломатиялык мааниси четте калган эмес. Эң негизгиси, байланыш кепти өстүрүү устаттыгы байыркы дүйнөдө башкы күчкө өсүп жеткен.

Байланыш кепти окутуунун тарыхы туурасында кеп арбын. Улуу Октябрь революциясына чейин бул тема орус педагогикасында эки түрдүү багытта каралган. Булардын бири байланыш кепти өстүрүү зарыл деп эсептесе, экинчиси аны атайын бөлүп окутуу кажетсиз деп эсептеген. Булардын биринчи агымын не-

гиздөөчү орус окумуштуусу М. В. Ломоносов болгон. Ал өзүнүн “Краткое руководство по красноречию” деген эмгегинде “окуучунун байланыш кебин өстүрүү текстти куру жаттоо эмес, аны ан-сезимдүү пайдалана билүүгө, ой жүгүртүү менен түзө билүүгө көнүктүрүү”- деп айткан. Ошону менен бирге ал окуучуларды канткенде чечендик өнөргө тарбиялоого болот, бул үчүн эне тил каражаттарын кандайча окутуу керек деген ж.б.у.сыяктуу проблемаларга да токтолгон. Булардын ичинде окуучулардын ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү, угуусун тарбиялоо, оозеки кебин байытуу, үндүү жана үнсүз тыбыштарды туура айтууга тарбиялоо ж.б.у.сыяктуу проблемалар каралган.

Орус тилин окутуунун методикасындагы мындай прогрессивдүү жолду В. М. Ломоносовдон кийин Ф. И. Буслаев, К. Д. Ушинский, И. И. Серезневский, В. П. Шереметевскийлер уланткан.

Ф. И. Буслаев эне тилин окутууга өзгөчө көңүл бөлгөн. Ал анын объектисин аныктаган, объектидеги тилдик каражаттардын структуралдык, системалык багыттагы окутулушун көрсөткөн жана алар менен тыгыз бирдикте окуу, жазуу жумуштардын жүргүзүлүшү, оозеки сүйлөө жумуштарынын айтымы жана чечендик өнөрдүн өркүндөтүлүшү байланыш кепсиз турмушка ашпастыгын көрсөткөн. Өз оюн турмушка ашыруу үчүн ал үч багытты туура деп тапкан. Булар:

— биринчи разряддагы көнүгүү жумуштары. Ой, план, айтымдарды табуу, котормо жумуштар жана сүйлөм түзө билүү;

— экинчи разряддагы көнүгүү жумуштары. Мазмун, айтым, ойдун кыска, так, көркөм баяндалышы жана башка бир предметтер жөнүндө ойлонуу иштери;

— үчүнчү разряддагы көнүгүү жумуштары. Мазмун, башка бир предмет жөнүндө ойду баяндоо. (Ф. И. Буслаев. М. 1941: 119; Ф.И. Буслаев, А. К. Глахов - 1852; 41-42).

Жогорудагы келтирилген туюмдарды турмушка ашыруу үчүн Ф. И. Буслаев окуучуларга эне тилдин теориялык курсунан кабар берүүнү туура деп табат. Ушундай эле ал классикалык чыгармалардан айтымдарды, мазмундарды жана пландарды көчүрүп алып пайдаланууну туура деп билет. Бул үчүн окуучу обол өз алдынча эмес, башка бирөөнү туурап үйрөнүүсү керек деп карайт.

Ф. И. Буслаев: “Эне тилин окутуу жумушуна мектептин бардык мугалимдери жардам берүүгө тийиш,”- деп жазат; Анткени,- дейт ал,- эне тил мугалими окуучулардын байланыш кебин өстүрөт. Ал бардык предметтер үчүн зарыл, керек болот». Ф.И.Буслаев байланыш кепти өстүрүүнүн башкы түрү окуучулардын жазуу жумуштарын өөрчүтүп жана аларды практикалык жактан эле эмес, теориялык жактан да даярдоо деп айтат. “Бул үчүн,- дейт ал,- мугалим окуучуга эмнени жаздырам, кайсы темада жаздырам, жаздыруунун максаты эмне, милдети кайсы деген жагдайларды айкын билип алуусу керек”,- деп билет. Мындан тышкары Ф. И. Буслаев өзүнүн педагогикалык изденүүлөрүндө төмөнкүлөрдү белгилеген. Булар - окуучулардын сочиненилери риндеги стилдик каталар, сөздөрдүн орунсуз колдонулушу ж. б. у. сыяктуулар.

И. И. Срезневский окуучулардын байланыш кебин өстүрүүдө стилистикага бөтөнчө көңүл бөлгөн. Бул үчүн ал окуучулар стилистиканы теориялык гана жактан билүүнү зарыл деп табат. Булар - туура сүйлөм түзүү, сүйлөмдөрдү туура байланыштыруу, ойду туура коюу, ойду ырааттуу баяндоо, ойду айтып берүү, окугандан кийин кайра айтып берүү ж. б. у. сыяктуу ыкмалар деп билет.

К. Д. Ушинский: «Эне тилин окутуудагы байланыш кепти өстүрүүнүн өзгөчө мааниси - окуучулардын ой жүгүртүүсүн өстүрүүгө жардам берет», -дейт. Бул үчүн ал көнүгүү жумуштарды аткартуу ишмердигин бөтөнчө алгылыктуу деп карайт. Окумуштуунун ою боюнча булар төмөнкүлөр:

- көнүгүүнүн негизиндеги ойдун өнүгүшү;
- жазуу жумуштарын жүргүзүүдөгү окуучунун ой жүгүртүүсүнүн өнүгүүсү;
- ой жүгүртүүнүн өз алдынчалыгы;
- жазуу жана оозеки жумуштарын жүргүзүүдөгү ой жүгүртүүнүн өсүшү;
- чыгармаларды окуп чыгууда, жана аларды кайрадан өзүнүн сөзү менен айтып берүүдөгү ой жүгүртүүнүн өсүшү;
- сүрөт жумуштарына карата байланыш кепти өстүрүү;
- жазуу жана оозеки жумуштарды иштөөдө сөздүктөр менен иштөө, сөздөрдүн үстүнөн иштөө.

В. П. Шереметевскийдин педагогикалык окуулары да ушундай. Бирок ал өзүнөн баштапкылардан айырмаланып, эне

тили боюнча сабактын системаларын иштеп чыккан. Булар - түшүндүрүп окуу, сөздү талдатып окуу, маанисин кайталатып айттырып окуу, аң- сезимдүү окуу. Өзүнүн педагогикалык изденүүлөрүндө В. П. Шереметевский эскертип окуу ишине өзгөчө маани берет. Мындан тышкары ал кайра айтып берүү көндүмүн иштеп чыгуу ишине да өзгөчө көңүл бөлөт. “Анткени, -дейт ал,- окуучулардын тилинде китептин тили жок. Ал аны көндүм аркылуу иштеп чыгат. Буга мугалим көрктүү окуп берүү жана көрктүү айтып жеткирүү аркылуу таасир кылуу керек. Мунсуз окуучунун кайрадан айтып берүүсү эффективдүү өнүкпөйт” – деп белгилейт.

В. И. Водовозов - эне тилин окутуу усул тарыхында көрүнүктүү окумуштуу. Ал өзүнүн изилдөөлөрүндө Ф. И. Буслаевдин педагогикалык системасын өнүктүрөт. В. И. Водовозов өзүнүн “О преподавании русского языка и словестности в высших классах гимназии” деген эмгегинде схоластикалык көз караштарга каршы чыгат. Демейден сырт кайталатып айттырууну туура эмес деп билет. Ошону менен бирге ал байланыш кепти өнүктүрүүдө ойду өнүктүрүүгө, мазмун менен форманы тыгыз байланыштырууга маани берет. Мындан тышкары В. И. Водовозов чыгармаларда сөздүк байланыштын кандай өнүгүп жаткандыгын көрсөтүүнү туура деп табат. Бул үчүн ал кептин байкоо үлгүлөрүн көрсөтөт, анализденилишин келтирет, окуучулардын өз алдынча иштей билүү жагдайларын сунуштайт жана ага атайын тийиштүү усулдук ыкмаларды сунуш этет. В. И. Водовозов өз оюн В. А. Жуковскийдин чыгармасынан үзүндү келтирип көрсөтөт, андагы кептик түзүлүштөрдү тематикалык жана композициялык жактан анализдеп келип баяндайт. Натыйжада окуучунун жазуу жана оозеки кеп байлыгын өстүрүү үчүн атайын системалык үч агым пайда болот. В. И. Водовозовдун окуучулардын байланыш кебин өстүрүү боюнча сунуштаган ойлору бир топ кызыктуу. Анын мындай баалуу ойлорунун дагы бири - окуучулардын сочинение жумуштары жана алардын акырындык менен болгон сапаттык жогорулашы. Негизги ой - сочинение жазуу учурундагы эскертүүлөр, коюлган теманын ачылышы, толук өнүкпөгөн чектери, ой, ойлордун байланышсыздыгы, муун өлчөмдөр жана алардын толук эместиги, план жана анын формасы, ошондой эле темага мүнөздөмө берүү ж.б. у. сыяктуу иштер.

Окуучулардын байланыш кебин өнүктүрүү боюнча эң эле көп баалуу ойлор Улуу Октябрь революциясына чейин алдыңкы педагогдордун эмгектеринде айтылган. Бөтөнчө маанини алар байланыш кепти өстүрүүнүн практикалык жагына бурушкан. Мындай педагог-окумуштуулардын бири маселен, В. М. Чистяков десек болот. Буга байланыштуу ал 1847 - жылы “Практическое руководство к постепенному упражнению в сочинении” (Спб 1847) деген эмгегин жазат. Мында В.М.Чистяков төмөндөгүлөрдү эске алуу зарыл деп билет:

1. Өтүлгөн тема, же окуган чыгарма боюнча аздыр - көптүр тактык;
2. Аздыр - көптүр уйкаштык;
3. Кептин тике жана өтмө түрлөрү;
4. Нак эне тилдин фонундагы этимологиялык, синтаксистик жана эстетикалык айтымдар.

Жогорудагы келтирилген белгилердин колдонулушу жазуу жумуштарды өркүндөтүүдө бирден бир зарыл экендигин В. М. Чистяков туура белгилеген. Атап айтканда, окумуштуу - педагогдун мындай баалуу айтымы жана пикири бүгүн да өз деңгээлинде.

Окуучулардын байланыш кебин өстүрүү ыкмаларынын дагы бири - окутулган материалды кайрадан айтып берүү ыкмасы. Бул өзгөчө ыкма менен эне тил жана адабият мугалими обол мурун окуучунун окуган материалды канчалык деңгээлде өздөштүргөндүгүн билет. Ошону менен бирге ал окуучулардын эске тутуусун жөнгө салат жана анын эффективделишин арттырат. Мындан тышкары окуучунун оозеки сөз байлыгы артат жана ал такшалат. Бул үчүн эне тил мугалими адабият мугалиминен айырмаланып, чыгармада колдонулган сөздөргө, сөз айкалыштарга, сүйлөм түрлөрүнө маани берет жана алардын эмне себептен, ошондой эле кандай максат менен колдонулгандыгын эскертип, эске салып турат. Окутуунун бул түрүн өз учурунда Ф. И. Буслаев башка алдыңкы педагогдор сыяктуу эле өтө жогору баалаган. Ушундай эле, бул ыкма орус педагог - окумуштуулары Н. М. Соколов, Г. Г. Тумимдердин 1917-жылы жарыкка чыккан “На уроках русского языка” деген эмгегинде жогору бааланып айтылган. Андан бери бир кылым убакыт өттү. Окутуунун күрөө тамырларына көптөгөн жаңы ыкмалар киргизилди. Көптөгөн ыкмалар өзгөрүүлөргө дуушар болду. Буга караба-

стан эне тили сабагында окуучулардын окуган сабагын кайталап айтып берүү ыкмасы анча деле өзгөрүүгө туш болгон жок. Тескерисинче, өтүлгөн темага карата окулган материалдагы тилдик каражаттарды кеңири пайдаланып, же катыштырып айтып берүү иштери начар өнүктүрүлүүдө.

Эне тил сабагындагы окуучулардын байланыш кебин өркүндөтүүчү дагы бир жагдай сүрөт менен иштөө болуп саналат. Педагогиканын тарыхында окутуунун бул ыкмасы белгилүү ойчул К.Д. Ушинский тарабынан киргизилген жана негизделген. Ал өзүнүн көп жылдык тажрыйбасында биринчи жолу окуучунун кебин өстүрүүнүн каражаты катары сүрөттөр окуу процессинде мугалимдин эң сонун жардамчысы катары кызмат кыла ала тургандыгын көрсөткөн. Булар окуучулардын сүрөттөргө карап туруп:

- сүйлөм түзүүсү;
- сүрөттөргө ат коюсу;
- сүрөттөргө тема коюсу;
- коюлган теманын негизинде аңгеме түзүү, баяндоо жүргүзүү жана сүрөттөөсү;
- сүрөттөрдүн негизинде жазуу иштерин уюштуруусу.

Орус окумуштуусу, үлгүлүү практик А. Х. Альферов К. Д. Ушинский сыяктуу эле сөз өстүрүүнүн эң сонун жолу деп мектеп сочинениесин тааныйт. Ал окуучуларга сочинение жаздыруу үчүн төмөндөгүдөй системаны сунуш кылат:

- теманы класста коллективдүү талдоо;
- материал топтоонун жүрүшүндө сочинениени болжолдуу үлгүлөрүн түшүрүү;
- сочинениеге жандуу план түзүү;
- тандалган үлгүлөрдү коллективдүү талкуулоо;
- мугалим тарабынан текшерилген сочинениелерди класста талкуулоо.

Туурасын айта кетүү керек. Жогорудагы көрсөтүүлөрдүн негизинде окуучу оозеки сүйлөө жана өз оюн жазуу жүзүндө жеткире билүүгө мүмкүндүк алат. Ошондой эле, бул белгилер мугалимге окуучуларды сочинение жазууга даярдоодо жардам көрсөтөт. Мындан тышкары, окумуштуу мугалимден окуучуларга материал чогултуу үчүн булактарды көрсөтүп берүүсүн талап кылат. Сочинение үчүн үлгүлөрдү тандоодо окуучуларга бири - бири менен сүйлөшүүгө, кенешүүгө укук берүүсүн сунуш-

тайт. Түзүлгөн планда киришүү, негизги бөлүк, корутунду сыяктуу бөлүктөрдүн болушун бардык эле сочинениелер үчүн зарыл эмес деп эсептейт. Ошону менен бирге бул көрүнүктүү усулчу окуучунун оозеки кебинин сабаттуулугуна көңүл буруп, баланы көрктүү окууга үйрөтүүдө мугалим үчүн бир катар баалуу кеңештерди берген. Булар, маселен:

- окуучулардын байланыш кебин өстүрүүдө ой жүгүртүүсүн байытуу;
- окуучулардын ой жүгүртүүсүн өстүрүүдө өз алдынчалыктарына жол берүү;
- окуучулардын демилгесинин өсүшүнө кам көрүү;
- окуучулардын өз бетинчелигине шарт түзүү;
- окуучулардын эркин чыгармачылыгын өстүрүү;
- окуучулардын оюн далилдей билүүгө жана жыйынтыктай билүүгө жол көрсөтүү ж.б.у.сыяктуу иштер.

Мындан тышкары окуучулардын байланыш кебин өстүрүү үчүн өткөн ХХ кылымда орустун В. В. Голубков, Н. М. Соколов, Г. Г. Тумим сыяктуу агартуучулары көптөгөн баалуу кеңештерди айтышты жана ойлорду, пикирлерди сунушташты. Жалпысынан булардын оюн жыйынтыктоо менен төмөндөгүдөй тыянакка келүүгө болот:

1. Окуучулардын кебин өстүрүү иш чарасы алардын ой жүгүртүүсүн өстүрүү жумушу менен бирдикте жүргүзүлөт;

2. Оозеки жана жазуу кебинин өз ара байланышта болушу методиканын маанилүү талабы катары каралат;

3. Окуучулардын байланыш кебин өстүрүү эне тили сабагында эле эмес, башка сабактардын комплекстик тутумунда ишке ашат;

4. Окуучулардын байланыш кебин өстүрүү мектеп демократиясынын башаты болууга тийиш.

Окуучулардын байланыш кебин өстүрүү кырдаалында төмөндөгү өзгөчөлүктөр эске алынышы зарыл:

1. Окуучулардын сүйлөө маданиятын тарбиялоо;

2. Окуучулардын сөздү, жалпы эле тилдик каражаттарды функционалдык аспектилерде колдоно билүүлөрү

3. Окуучулардын стилистиканын маселелерине көңүл бөлүүлөрү;

4. Окутуудагы окуучулардын байланыш кепти өнүктүрүү рүүлөрүнүн максатын аныктоо, жолдорун, милдетин тактоо, зарылдыгын түшүндүрүү.

3. Байланыш кепти өнүктүрүү маселеси советтик педагог - окумуштуулардын эмгектеринде

Окуучулардын байланыш кепин өнүктүрүү проблемасы Совет доорунда практикалык максатта гана жүргүзүлбөстөн, анын теориялык илимий негиздери да бир топ терең жана жеткиликтүү иштелип чыкты. Атап айтканда, анын дээрлик бөлүгү педагог М. А. Рыбникованын калемине тиешелүү болду десек болот.

М. А. Рыбникова эне тилин окутууда өткөндүн жетишкендигин жана кемчилдигин терең анализдеп чыгат. Мына ошонун бири анын окуучулардын байланыш кепин өстүрүү иштери болуп саналат. Буга байланыштуу ал өзүнүн изилдөөлөрүнүн биринде: "Мугалим сабак өтүп жаткан учурда окуучуга коюлган суроолорго гана жооп берүү милдеттерин аткарбастан, колдон келишинче ошол проблемалык суроолорду баланын өзүнө түшүндүртүүнү, окуган, же уккан нерсесине суроо кое билүүгө үйрөтүүнү сунуш кылат. Себеби суроого жооп бергенге караганда, суроо түзүү алда канча оор. Бул үчүн окуучу ой толгоодон өтүүсү керек" - деп жазат.

Окуучулардын байланыш кепин өркүндөтүү боюнча окумуштуу педагог С. И. Абакумов инсандык сапатты өнүктүрүүнү, маданиятты калыптоону өзгөчө орунга коет. Көркөм чыгармаларды окуу окуучунун образдуу ой жүгүртүүгө болгон жөндөмдүүлүгүн арттыруучу каражат деп билет. Ал мындай окууну чыгармачыл окуу деп атайт да, анын үч белгисин көрсөтөт:

1. Окуучуларды тандалып алынган чыгарманы окууга даярдоо;
2. Тандалып алынган чыгарманы окуу учуру;
3. Чыгарманын образдык абалын, жанрдык жана эмоционалдык мазмунун чыгармачылык менен реконструкциялап окуу.

Окуучулардын байланыш кепин өнүктүрүүсүнө түрткү берүүчү бул багытта мугалим төмөндөгүлөрдү эске алат:

ИНВ №

17

957

1. Тандалып алынган текстти чыгармачылык менен окуунун тилдик планын иштеп чыгуу;

2. Чыгарманын тилине окуучулар менен бирдикте реконструкция киргизүү;

3. Окула турган чыгарма жөнүндө окуучулар менен баарлашуу;

4. Чыгарманын сюжетин текстке жакын айтып берүү;

5. Окуучунун өз алдынчалыгы жана чыгармачылыгы;

6. Текстти жатка айтуу;

7. Айтып берүүнүн түрлөрү (формасын өзгөртүп айтып берүү, сөзмө - сөз айтып берүү, өзгөртүп айтып берүү, кыскартып айтып берүү ж.б. у. сыяктуу).

Окумуштуу - усулчу К. Б. Бархин эне тили сабагында окуучулардын байланыш кебин өстүрүү боюнча көбүрөөк көңүлдү адабият менен бирдикте алып барууну туура деп табат, же болбосо бул эки предметти бири-биринен ажыратып түшүнүү алгылыксыз деп билет.

Жогорудагы келтирилген проблеманы турмушка ашыруу үчүн К. Б. Бархин кептин логикалуулугуна көңүл бурууга, сүрөттөө үстүндө иштөөгө бөтөнчө көңүл бурат. Буга байланыштуу ал: «Окуучулардын дээрлик учурда логикалык жактан ой жүгүртө албастыгына, чыгармадагы берилген ойду анализдей билбестигине, жана аларды иргей билбестигине, ошол эле учурда топтоштура билбестигине токтолот. Бул үчүн ал мектеп курсуна кепти логикалык жактан оңдоо, текстти классификациялоо, кокус жана зарыл белгилерди таануу. Тексттен окшош жана ажырым белгилерди табуу зарыл»- деп карайт.

Окуучулардын байланыш кебин өстүрүү жумушунда окумуштуу – методист В. А. Добромисловдун салымы бир топ олуттуу. Ал изложение жана сочинение жаздыруу жумуштарын биринчи орунга коет (Добромислов В. А. 1932). “Мындай жумуштардын максаты, - деп жазат ал,- айрым бир сөздүн кемчилдиктерин жоюу, башкача айтканда, сөздүн маанисин түшүнбөй, анын натыйжасында изложение, сочинение жазууга жол бербөө”. Бул үчүн окумуштуу В. А. Добромислов сөздүн семантикасына көңүл бөлөт, сөздүн маанисин тактоо, синонимдердин, антонимдердин жана перифразалардын үстүндө иштөөнү карайт. Ошону менен бирге ал сөздүктөр менен иштөө жумушун туура уюштурууну, адабий окуу, грамматика менен орфография-

ны үйрөнүү, турмуштагы көрүнүштөр, башка предметтер менен байланыштыкта окутуу проблемаларын коет.

Окуучулардын байланыш кебин өнүктүрүүдө диалектика, стилистика, грамматика, кеп маданияты жумуштары өзгөчө мааниге ээ. Бул проблемалар бүгүнкү күнү мектеп мугалимдери жана усулчу - окумуштуулар тарабынан кеңири талкууланып келе жатат.

Байланыш кепти өстүрүү усулунун тарыхы ушундай. Илимде анын илимий принциптери ХХ кылымдын 60-жылдары гана иштелип чыгат. Ал орус окумуштуулары тарабынан орус тилин мектепте окутуу жагдайында жаралат. Тагыраак айтканда, орус окумуштууларынын усул жаатындагы бул салымы дүйнө элдеринин тилин окутуу процессинде кеңири колдонулуп келе жатат.

4. Байланыш кепти өстүрүү кыргыз тилин орто мектептерде окутуу шартында

Окуучулардын байланыш кебин өстүрүү усулу кыргыз тилин окутууда өзгөчө мааниге ээ. Бул ишмердик чогулуштарда чыгып сүйлөөдө, докладдарды жасоодо, иш кагаздарды түзүүдө, газета - журналдарга макала жазууда окуучу үчүн эле эмес, жалпы эле инсан үчүн да бөтөнчө зарыл. Кыргыз тилин окутуу усулун иштеп чыгууда бул зарыл ишке профессор К. К. Сартбаев биринчилерден болуп фундаменталдуу түрдө киришкен. Профессор К. К. Сартбаевге чейин бул маселе кыргыз тилинин мектеп шартына ылайыкталган курстарында фрагменталдык түрдө гана каралган. “Окуучулардын оозеки жана жазуу кебин өстүрүү” деген темада окутулуп келген.

1968- жылы сегиз жылдык жана орто мектептер үчүн кыргыз тилинин жана адабиятынын долбоор программасы иштелип чыгат. Долбоор программада биринчи жолу 4-10 класска чейинки окуучулардын байланыш кебин өстүрүү жумушуна атайын саат бөлүнөт. Класстар аралык калыбы боюнча алганда сааттар төмөндөгүчө чектелет:

Аталган программанын негизинде 1970- жылы дагы бир башка программа кабыл алынган. Программада окуучулардын байланыш кеби кайсы класста кандайча жана кайсы материалдардын негизинде окутула тургандыгы айкын көрсөтүлгөн. Буга

карабастан IV, V, VI, VII, VIII класстардын окуу китептеринде программага ылайык байланыш кепти өркүндөтүү үчүн атайын тема каралып, материал бөлүнгөн эмес. А түгүл бул көрүнүш окуу куралдардын кийинки басылыштарында да эске алынбаган. Натыйжада, окуучулардын байланыш кебин өстүрүү боюнча окуу китептери менен окуу программаларынын ортосунда чоң айырмачылыктар болгон.

1980-жылдарда СССР элдеринин мектептери үчүн да кыргыз тилин жана адабиятын өркүндөтүп окутуу программасы турмушка ашты. Программада окуучулардын байланыш кебин өркүндөтүү ишмердигине бир аз гана көңүл бөлүндү жана ал окуу китептеринин коштоосу астында 1987-жылга чейин окутулуп келди. Негизги жаңылык V-VII класстарда кыргыз тилин окутуу курсуна окуучулардын байланыш кебин өркүндөтүү максатында адабияттык окуу саатын киргизүү болгон. Башкы милдет грамматика менен адабиятты байланыштырып окутуу болгон эле. Бирок бул ыкма иш жүзүндө анчейин жакшы натыйжа берген жок. Негизги себеби буга кыргыз тил жана адабият мугалимдеринин иш тажырыйбасынын жетишсиздиги болду.

1989 - жылы кыргыз тилин жана адабияттын окутуу программасы кайрадан каралып чыкты. Программада байланыш кепти окутуунун маселеси орчундуу каралды. Буга байланыш кептин окутулуш усулу жөнүндө сөз болду, анын объектиси бир топ илимий түрдө такталды, усул табияттарынын закон ченемдүүлүктөрү белгиленди. Атап айтканда, булар кептин теориялык жагдайлары, түзүлүшү, түрү, кептин жана текст менен болгон байланыштыгы, айырмасы, текст жөнүндө маалымат, стиль жөнүндө түшүнүк, стилдин түрлөрү, кептин функционалдык маанилери, кеп жана кеп маданияты сыяктуу маселелер эле. Программада окуучулардын байланыш кебин өркүндөтүү ишмердиги бир топ ырааттуу берилет, структуралдык көрсөткүчтөрдүн коммуникативдик багытында өөрчүтүү багыт кылынат. Буга байланыштуу байланыш кепти өстүрүү үчүн саат өлчөмү бир топ арбын бөлүнөт. Негизинен булар окутулуп жаткан сабактардын материалын тактоо, окуу программаларында, окуу китептеринде ашыкча татаал, экинчи даражадагы ыксыз пайдаланылган материалдарды кыскартуунун эсебинен көбөйдү.

Ошентип, кыргыз тилинин орто мектепте окутулуш шартында байланыш кепте окутуунун усулу башкы проблемалардын

бири болуп калды. Кыргыз окумуштуулары кыргыз таануу илиминде кыргыз тилинин тесттик түзүлүшүн изилдөөгө киришти, кептин теориялык жаңы чектери ачылды жана анын негизинде кыргыз кебинин табияты белгиленди, ошондой эле анын маданияты иштелип чыкты. Мына булардын бардыгы мектепте байланыш кепти окутууга объективдүү себеп болду.

Байланыш кептин жаңыдан түзүлгөн зарылдыгы кыргыз тилинин усулун изилдеген окумуштуу-педагогдорго жаңы милдеттерди такты. С. У. Үсөналиев, А. Осмонкулов, С. Давлетов, Ж. А. Чымыновдор байланыш кептин, текст түзүүнүн айрым илимий-методикалык маселелерин иштеп чыгышты жана алардын практикалык негиздерин белгилешти, ошондой эле, колдонулуш өзгөчөлүктөрүн көрсөтүштү. Окумуштуу-педагогдордун негизги таяныч чекиттери байланыш кепти окутуу усулу боюнча сунуштаган орус окумуштууларынын концепцияларынан чыгуу болду жана алар аны андан ары өркүндөтүштү. Натыйжада, кыргыз тилинин байланыш кепин окутуу боюнча республикалык газета-журнал беттерине эң зарыл жана керектүү макалалар жарык көрө баштады. Мындай илимий-педагогикалык макаланын бири - С. Давлетовдун “Официалдуу- иштиктүү стиль жана аны мектепте окутуу ” деген эмгеги. Окумуштуу өзүнүн бул эмгегин 1990- жылы мугалимдер үчүн методикалык колдонмо катарында жарыялаган. Ошону менен бирге ал бул жерде официалдуу-иштиктүү стилдин мүнөздүү белгилерин окутууну сөз кылат. Булар:

- официалдуу - иштиктүү стиль жөнүндө жалпы түшүнүк;
- официалдуу - иштиктүү стилдин лексикалык өзгөчөлүктөрү;
- официалдуу - иштиктүү стилдин грамматикалык өзгөчөлүктөрү;
- официалдуу- иштиктүү стилди V, VI, VII класстарда окутуу ж.б.у. сыяктуу.

Кыргыз мектептеринде байланыш кеп түзүлүшүн окутуу ишмердиги кийинки гана жылдарда колго алынды. Тагыраак айтканда, бул жагдай С. Ж. Мусаевдин 1993-жылы жарык көргөн “Кеп маданиятынын маселелери” аттуу илимий-методикалык эмгегинде, К. Жаманкулова, В. Мусаеванын “V,VI класстарда кыргыз тилин окутуунун айрым маселелери” (1990) деген методикалык колдонмо жумушунда гана козголду.

Бүгүнкү күнү кыргыз мектептеринде жана улуттук мектептерде окуучулардын байланыш кебин өркүндөтүү маселеси кыргыз тил сабагында башкы күчкө айланып келе жатат. Ошону менен бул темада көптөгөн элге билим берүү институттарынын методикалык колдонмолорун, сунуштарын да мисалга келтирүүгө болот. Бөтөнчө бул темада тынымсыз иштеп келе жаткан чыгармачыл мугалимдердин иш - тажрыйбасы арбын. Буга Т. Жакыповдун, Б. Бакированын, М. Байымбетовдун, А. Осекованын, Б. Исаковдун иш - тажрыйбаларын мисал келтирсек далилдүү.

Чындыгында эле бүгүнкү күнү байланыш кеп боюнча жазылган мыкты эмгектер күн сайын арбып бара жатат. Мунун өзү кыргыз тилин окутууга байланыштуу жүргүзүлүп жаткан иш-чаралардын сандан-сапатка карай өсүп бара жаткандыгына, байланыштуу кепти окутуунун усулу проблемалары үзүрлүү турмушка ашып жаткандыгына күбө.

Байланыш кепти өркүндөтүү ишмердиги - окутуунун башкы багыттарынын бири. Анын кыргыз тилине тийиштүү жагдайларынын илимдеги негизделиши чындыгында С. А. Давлетовго таандык. Доцент С. А. Давлетов өзүнүн көп жылдык илимий-педагогикалык ишмердигинде бул темага бөтөнчө маани берген. Өзгөчө бул табият анын “Байланыштуу речь”: Негизги түшүнүктөр жана аларды окутууга карата методикалык сунуштар деген макаласында (1988) айкын ачылып берилет.

Кыргыз тилиндеги байланыш кепти өркүндөтүү ишмердиги боюнча окумуштуу-педагог К. Жаманкулованын “Байланыштуу речти V класста окутуу” деген эмгеги 1990-жылы жарыкка чыгып, мектеп мугалимдеринин колдоосуна ээ болду. Эмгекте автор байланыш кептин V класста окутуу зарылдыгын ачып көрсөтүп, анын структуралдык пландагы калыбын, системалык пландагы табиятын жана комплекстик жагдайдагы чегин чечмелеп берүүгө жетишкен. Мындай жетишкендик окумуштуу - педагог А. М. Эшиевдин калемине да таандык. Ал окутуунун бул проблемасын өзүнүн 1995-жылы жарык көргөн “Окуучулардын байланыш кебин өстүрүүнүн айрым жолдору” (V, VII класстар үчүн) деген методикалык колдонмосунда турмушка ашырат.

Булардын ичинен С. Д. Давлетов байланыш кептин өзөгүн түзгөн текст, кептин стилдери жөнүндө кеңири сөз кылат да, анын бир түрү болгон баяндоо, ой жүгүртүү, сүрөттөө жагдайларын кеңири түрдө карабайт. С. Д. Давлетовго салыштырмалуу

К. Жаманкулова текст маселесине токтолот, кептин стилине кайрылат, кептин функционалдык түрлөрүнө мүнөздөмө берет жана алардын мектеп шартындагы окутулушун тактайт.

Байланыш кепти окутуу боюнча биз сөз кылган А. М. Эшевдин көп жылдык илимий-теориялык, усулдук-практикалык эмгеги да ушундай. Ал өзүнүн байланыш кеп боюнча изилдөөлөрүн жүргүзүүдө жогорудагы биз сөз кылган усулдук-практикалык тажрыйбага ээ орус жана боордош элдердин окумуштууларынын, психологдорунун, лингвисттеринин, усулчуларынын бай тажрыйбаларына таянган. Кепти окутуу үчүн окумуштуу анын өзөгүн түзгөн текстти окутуунун методикасын иштеп чыгуунун зарылдыгын туура деп тапкан. Буга байланыштуу ал текстти структуралдык калыпта кабылдаган да, аны тийиштүү ткандарга ажыраткан. Натыйжада окумуштуу кепти окутуу үчүн окутуучу окуучуга текст, тексттик түр, тексттин стили, тексттик абзац, тексттеги сүйлөмдөрдүн, кептердин байланыш ыкмалары, кептин көлөмү, кептин чеги, кептин бүтүшү ж. б. у. сыяктуу проблемаларды окутууну зарыл деп билет. Чындыгында эле бул ушундай. Окуучу кеп менен текстти байланыштыра албай туруп, сөз байлыгын ажырата албайт. Ошол эле учурда ал бул үчүн тексттин түзүлүшүн жана алардын жалпылыгын, а түгүл айырмачылыгын биле албастыгы да арийне дайын.

Коомдун өнүгүп - өзгөрүүсү эне тилдин өнүгүүсүнө өзгөчө таасирин тийгизди. Ж. А. Чымынов 1997-жылы кыргыз мектептериндеги окуучулардын байланыш кепин байытуу максатында өзүнүн «Байланыштык кептин негиздери» деген эмгегин жазып бүтүрдү. Эмгекте автор тилдин грамматикалык тектеринен тартып, философиялык негиздерине чейин сөз кылат. Байланыш кептин жалпы маселелерине токтолот, тексттик өзгөчөлүктөрүн белгилейт, ортоңку жана жогорку класстардагы окутулуш абалдарына кайрылат, текстти окутуунун методикасын белгилейт, кептин стилин окутуунун өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт. Ж. А. Чымыновдун бул келтирилген методикалык изденүүлөрү кыргыз тилин орто мектепте окутуу жумуштарына байланыштуу болгон реформага негизделет.

1996-жылы өлкөдөгү жүргүзүлгөн мектеп реформасынын талабына ылайык эне тилин окутуу программасына тактоолор, толуктоолор киргизилди. Ал мурунку программага караганда структуралдык-тематикалык жактан жаңыланып, кеңейтирилип

жүргүзүлдү. Ушундай эле, бул багытта окутуунун тармактары бир топ татаалдашты. Ошондой болсо да, бул программада байланыш кептин материалдары тематикалык, структуралдык, мазмундук жактан конкреттештирилди, алардын класстар аралык системалуу жайгаштырылышы ыраатташтырылды жана программанын сапаттык деңгээли жогорулатылды. Буга байланыштуу байланыш кепти окутуу саат өлчөмдөрү класстар аралык калыпта төмөндөгүчө бөлүштүрүлдү:

V кл. 31 саат; IX кл. 20 саат;
VI кл. 27 саат; X кл. 15 саат;
VII кл. 23 саат; XI кл. 15 саат.
VIII кл. 22 саат;

Программада байланыш кепке тиешелүү материалдар текст, тексттин стилдери, кептин стилдери, кептин түрлөрү деген үч бөлүм аркылуу берилди. Ар бир бөлүм өзүнө тиешелүү материалдарга карата практикалык жактан аткарылуучу талаптар менен жабдылып, алардын берилиши жеңилден оорго карай жайгаштырылды.

Жыйынтыктап айтканда, байланыш кепти окутуу бүгүнкү күнү кыргыз мектептеринде системалуу түргө айланып бара жатат.

5. V-VIII класстардын шартында окуучулардын байланыш кебин өстүрүү

Окуучулардын байланыш кебин өстүрүү ишмердиги жооптуу жумуш. Негизинен ал балдар бакчасында, башталгыч класстарда, орто мектептин ортоңку жана жогорку класстарында окутулат. Маселен, анын негиздери башталгыч класстарда таанып - билгичтик принципте окутулса, ортоңку класстарда систематикалык принципте, жогорку класстарда илимий-теориялык планда окутулат. Ошону менен бирге буларды турмушка ашыруу үчүн төмөндөгү усулдук кырдаалдардын ишке ашырылуусу зарыл:

- окуучулардын байланыш кебин өстүрүүдө кеп менен ойлоону байланыштыруу;
- окуучулардын оозеки кеби менен жазуу кебин

байланыштыруу;

- окуучулардын байланыш кебин систематикалык түрдө өнүктүрүү - фонетиканы, лексиканы, грамматиканы, стилистиканы, орфографияны, пунктуацияны окутуу учурунда өркүндөтүү жана алардын өздөрүнө мүнөздүү болгон бөтөнчөлүктөрдү иштеп чыгуу.

6. V-класста байланыш кепти өстүрүүнүн негизги милдеттери

Окуучулардын байланыш кебин өстүрүү жумушу 5- класста жогоруда белгиленгендей 31 саат өлчөмүндө жүргүзүлөт. Сабактын жүрүшүндө кеп жөнүндө жалпы маалымат, кептин тил менен болгон катышы айтылат. Текст, анын мүнөздүү белгилери - тема, маани, стиль, грамматикалык бүтүндүктөр жөнүндө сөз болот.

Тексттин маанилик бүтүндүгү боюнча тексттин эң кичине бирдиги сүйлөм, тексттин темасы, негизги ой, текстке ат коюу, тексттин планы тууралуу түшүнүк, жөнөкөй план ж.б.у.сыяктуу иштер алынып барылат. Мындан тышкары текст боюнча машыгуу иштери да болот:

- окуучуларга берилген тексттин темасын таптырып, андагы негизги ойду ажыраттыруу;

- окуучуларга даяр тексттин жөнөкөй планын түздүртүп, пландын негизинде аны оозеки баяндап берүүгө жана изложение жазууга үйрөтүү.

Бешинчи класста окуучулардын байланыш кебин өнүктүрүү үчүн кептин түзүлүшүнө жана анын тексттик калыбына эле эмес, стилине бөтөнчө маани берилет. Бул ишти турмушка ашыруу үчүн төмөндөгү жумуштар аткарылууга тийиш:

- стиль жөнүндө түшүнүк берилет;

- стилдин түрлөрү жөнүндө азыноолак сөз кылынат;

- кептин оозеки жана жазуу стили жөнүндө сөз болот;

- кептик стилдеги тилдик каражаттардын колдонулуш бөтөнчөлүктөрү айтылат;

- кептин көркөм стили бөлүнүп окутулат;

- кептин официалдуу - иштиктүү стили жана анын түрлөрү тууралуу маалымат берилет;

- кептин официалдуу эмес иштиктүү стили жөнүндө сөз кылынат, кулактандыруу, арыз, рапорт, чакыруу билеттери жөнүндө маалымат берилет.

Бешинчи класста окуучулардын байланыш кеп стилин калыптоо үчүн төмөнкүдөй жумуштар аткарылууга тийиш:

- кептин оозеки жана жазма стилдери өз ара салыштырылып окутулат;

- белгилүү темада окуучуларга оозеки диалог курдуруу жана кептин оозеки стилин аныктай билүүгө жетишүү үчүн колдонулган тил каражаттары боюнча талдоо иштери жүргүзүлөт;

- кептин көркөм стилиндеги бир нече тексттер менен окуучулар тааныштырылат. Мындан тышкары алар кептин оозеки стили жөнүндө да түшүнүк алышат;

- өз алдынча берилген үлгүлөрдүн негизинде кулактандыруу, арыз, чакыруу билетин жазууга көнүктүрүлөт.

Бешинчи класста окуучулардын байланыш кебин өстүрүү боюнча кептин төмөндөгүдөй түрлөрү окутулат. Булар: баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү. Негизинен бул класста кептин келтирилген түрлөрү боюнча жалпы маалымат гана берилүүгө тийиш. Бул боюнча тийиштүү пландагы машыгуу жумуштарынын жүргүзүлүшү зарыл:

- окуучуларга даяр тексттен кептин баяндоо түрүн бөлдүрүү, аны оозеки түрдө көркөмдөп айттыруу;

- көркөм адабий чыгармадагы жандуу жана жансыз заттардын сүрөттөлүшүнө байкоо жүргүздүрүү.

Окуучулардын байланыш кебин бекемдөө жана аны калыптоо үчүн жогорудагы келтирилген машыгуу жумуштарынан кийин сочинение, изложение иштери өткөрүлөт жана алар программадагы көрсөтүлгөн адабий чыгармалардын негизинде гана алынып барылат. Жалпысынан булар төмөндөгүлөр:

- сүрөттөө боюнча сочинение;

- баяндоо сочинениеси;

- байкоо боюнча сүрөттөө сочинениеси.

7. Кептин баяндоо түрүн үйрөтүү

Окуучулар кеп боюнча толук түшүнүк алгандан кийин анын түрлөрүн терендетип үйрөнүү багытына өтөт. Максат кептин түрлөрүндөгү жаткан ички түзүлүштөрдү үйрөнүү, алардын

практикадагы колдонула билүү өзгөчөлүгүн таануу болуп саналат. Булардын бири жогоруда белгиленген кептин баяндоо түрү десек жетиштүү.

Кептин түрү катары баяндоонун өзгөчөлүгү арбын. Негизинен мында белгилүү бир ой жөнүндө сөз болот жана аны камтыган тема туурасында да алынып барылат.

Программага ылайык V класстын окуучулары негизинен көркөм же оозеки сүйлөшүү стилиндеги баяндоону түзөт. Бул үчүн мугалимдин пландуу үйрөтүүсүнүн негизинде окуучулар төмөндөгүдөй жумуштарды аткарышат:

- баяндоо тексттер алдын ала тандалып алынат;
- тилдик каражаттардын колдонулушу күн мурунтан белгиленет;
- кептин түзүлүшүндөгү бөлүктөр да пландаштырылып коюлат;
- баяндоонун бөлүктөрү биринен сала бири ырааттуу жайгашат;
- баяндоо текстинин жөнөкөй композициялык планы түзүлөт.

Көркөм жана оозеки сүйлөшүү стилиндеги баяндоодо көбүнчө этиштин айкын өткөн чагы колдонулат. Текстке көркөмдүк берүү үчүн жана окуянын баяндалыш табиятына карай этиштин башка чактары айкашат. Булардын ичинен келер чак качандыр бир боло турган окуяны, кубулушту баяндоого жардамга келет.

Ошентип, окуучуларды баяндоого үйрөтүү жумушу төмөндөгүлөрдү камтыйт:

- баяндоо текстте кыймыл - аракеттер удаалаш жайгашат жана себеп, натыйжада болот;
- мурунку баяндоодо колдонулган тилдик каражаттарды кайталап колдонууга жол берилбейт;
- кеп болуп жаткан кыймыл-аракеттерди майда - баратына чейин ажыратууга үйрөтүү жана керектүү сөз каражаттарды топтоо жумушу талап кылынат;
- баяндоого алынган текст менен окуучулар обол таанышат;
- окуучулар тексттеги сүйлөмдөрдүн байланышын толук үйрөнөт;

- текст кептин кайсы стилинде экендигин аныктайт жана тактайт;

- окуучулар сүйлөмдү маанилик (актуалдуу) жактан мүчөлөөгө көнүгүшөт.

Окуучулардын байланыш кебин системалуу түрдө өнүктүрүү үчүн мугалим жогоруда биз белгилегендей текст жөнүндө алдын - ала маалымат берет. Маалыматта кеп, текст жана алардын өз ара байланыштыгы, сүйлөм жөнүндө сөз болот. Тексттин түзүлүшү, түрү үйрөтүлөт, тексттин маанилик жиктелиши эскертилет, анын кептен чоңдугу айтылат. Ошону менен бирге мугалим окуучуларга тексттин ички түзүлүшү, композициялык калыбы, бүткөн, бүтпөгөн абалы ж.б.у.сыяктуу калыптары туурасында сөз кылат. Мындан тышкары ал аны схема түрүндө түшүндүрүүгө тийиш. Буга байланыштуу тексттик схема төмөндөгүчө берилет:

Ж1 (жаңы) -М1 (мурунку)

Ж2- М2

Ж3- М3 ж.б.

Бул схема баяндоодогу кептин жарыша байланышы, же болбосо коммуникативдик бирдиги деп аталат. Программада бир текст ичинде кептин ар кандай түрлөрүнүн айкалышып келүүсү божомолдонот. Бул учурда төмөндөгүлөргө көңүл бурулат:

- тексттин сүрөттөө бөлүгү баяндоодо адатта биринин артынан экинчиси келген байланышуу менен кошулат;

- эгерде баяндоого этиштин өткөн чагы мүнөздүү болсо, сүрөттөөдө этиштин учур чагы басымдуулук кылат.

Мугалим окуучуларга тексттин мындай бөтөнчөлүктөрүн окуу программасына киргизилген адабий чыгармалардын жана көркөм сүрөт көргөзмөсүнөн атайын мисал алып көрсөтөт. Бул үчүн ал көркөм тексттен үзүндү келтирет жана көркөм сүрөт боюнча баяндоо, же сүрөттөө түзөт. Натыйжада, окуучу кептик түзүлүштүн текст, сүйлөм менен болгон байланыштыгын, бирдигин өзгөчөлүгүн түшүнөт. Окуучулар бул учурда өз бет алдынча иштөөгө багыт алат.

Мугалим окуучулардын байланыш кебин системалуу түрдө өнүктүрүү үчүн төмөндөгүлөргө көңүл буруусу керек:

1. Окуучуларды текст менен тааныштырат.

2. Окуучуларды текст менен тааныштыруу ишмердиги, андагы кептин түрлөрүн таанып билүүгө, аныктоого жана бөлүп чыгууга түрткү болот. Анткени, окуучулар текстти жакшы билбей туруп, кептик түзүлүштөрдүн стилдик жактан болгон колдонулушун, грамматикалык өзгөчөлүктөрүн, лексикалык бөтөнчөлүктөрүн жана интонациялык, басымдык айырмачылыктарын так тааный албай калышат. Маселен, буга сүрөттөө кебине чейинки баяндоо кебинин сүйлөмдөрүнүн баяндоочу айкын өткөн чактын мүчөлөрүн кабыл алган этиш сөздөрдөн турарын мисалга келтирсек болот. Ал эми, сүрөттөө кептеги сүйлөмдөрдүн баяндоочторун зат атооч сөздөр түзөт (тоо, суулар, асман, булут, бүркүт ж.б.). Сүрөттөөдө кийинки баяндоодогу сүйлөмдүн баяндоочтору этиштин калган чактарынан аралаш катыша берет. Окумуштуу - педагог А.М. Эшневдин пикири боюнча окуучулар мындан төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарышат:

- баяндоону негизинен этиштин айкын өткөн чагы түзөт деп билет;

- сүрөттөө текстине кыймыл-аракет (этиш) сөздөрү мүнөздүү эмес, аны көбүнчө зат, сын атооч сөздөр уюштурат.

3. Байланыш кепти үйрөнүүдө окуучулар атайын чыгармалардан алынган үлгүлөргө таянышат. Окуучулар алынган үлгүлөрдөн текстти таанып билишет. Андагы кептин түрлөрү баяндоо, же сүрөттөө түрүндө, же болбосо алардын өз ара логикалык, структуралдык айкалыштарынан тургандыгын таанышат. Ушундай эле, окуучулар бул эки кептин тексттеги аткарган милдеттерин да билишет жана үйрөнүшөт.

Ошентип, окуучулар сабакта бир текстти өздөштүрүүнүн негизинде тексттин түрлөрүн (негизги түрүн), тил каражаттардын жана кептин стилин аныкташат. Ошону менен бирге анын түзүлүш схемасын сызууга жана анализдөөгө машыгат.

Жогорку класстын окуучуларын илимий жана ишкердик стилде баяндоого үйрөтүү зарыл. Бул баяндоодо кыймыл-аракеттер конкреттүү бирөөгө багытталбастан жалпылаштырылган, абстрактуу мүнөздө болот. Илимий жана иштиктүү стилдеги баяндоодо кыймыл - аракетти (б.а. "Жаңы") белгилөөнүн эң көп тараган түрү болуп этиштин учур чагы менен айкын келер чактын 3-жагында турган сөздөр саналат. Мындан тышкары кылуу, жазуу, кароо, түшүнүү сыяктуу сөздөргө керек, зарыл, тийиш, мүмкүн деген сөздөр улануу менен жасалат.

Илимий жана иштиктүү стилдеги баяндоодо сүйлөмдөр:

- улама, жарыш байланышта келет;

- дээрлик учурда кийин, андан соң деген так аныктаманы талап;

- сөздөрдүн тике маанидеги колдонулуш бөтөнчөлүгү эске алынат;

- баяндоонун этиштик калыбы айкын келер чак формасында;

Байланыш кептин иштиктүү стилин окутууда мугалим окуучуларга бир катар кошумча тапшырма берүүгө тийиш.

1. Текстти окугула, андан кептин түрүн, стилин аныктагыла.

2. Сүйлөмдөгү зат атооч жана этиш сөздөрдүн баяндооч.

3. Көркөм баяндоо менен иштиктүү, илимий баяндоонун.

Натыйжада, окуучулар кептин түрүн аныкташат, баяндоо кайсы формада берилгенин билишет жана алардын стилдик бөтөнчөлүктөрүн таанышат. Жыйынтыктап айтканда, окуучулардын байланыш кебин баяндоо багытындагы өркүндөтүлүшү: лексикалык, морфологиялык, синтаксисттик жана алардын табияты болгон стилистикалык багытта өнүктүрүлөт. Андыктан булардын мындай башталышы 5-6 класстарда лексикалык, фонетикалык, морфологиялык багыттарда жүзөгө ашырылса, 7-8 класстарда синтаксисттик планда жүргүзүлөт, ал эми жогорку класстарда эне тилинин бардык структуралдык түзүлүшүнүн негизинде ишке ашат.

8. Окуучуларды байланыш кепти өнүктүрүүдөгү сүрөттөө табиятына үйрөтүү

Сүрөттөө-окуучулардын байланыш кебин өнүктүрүүнүн башкы бир түрү. Ал окутууда атайын тандалып алынган темалардын негизинде турмушка ашат жана окутуу программасынын көрсөтмөсү боюнча жүргүзүлөт.

Сүрөттөө ыкмасында окуучулардын байланыш кеби түрдүүчө өнүктүрүлөт. Негизинен алар демейдегидей эле оозеки жана жазуу жүзүндө болот. Ошол эле учурда алар сүрөттөө текстинин түрлөрүнө байланыштуу турмушка ашат. Тагыраак айтканда, кептеги берилген сүрөттөө тексти бир нече түргө бөлүнөт.

Булар - маселен, орундуу сүрөттөө, пейзаждык сүрөттөө, кыял сүрөттөө, көркөм сүрөттөө ж.б.у.сыяктуу сүрөттөөлөр.

Окуучулардын сүрөттөө кебин өнүктүрүү - өзгөчө жумуш. Анын мындай табияты баяндоо кепти өстүрүүчү усул ыкмасынан кескин айырмалуу. Маселен, баяндоодо жогоруда белгиленгендей тексттеги окуянын жүрүшү жөнүндө сөз болсо, сүрөттөө кебинде окуя фонундагы белгилердин, нерселердин, көрүнүштөрдүн жана аларга тийиштүү кыймыл-аракеттердин сөз каражаттары аркылуу чагылдырылышы жөнүндө болот. Тексттин, жанрдын бөтөнчөлүктөрүнө карата сүрөттөө стили да өзгөчөлөнөт.

Сүрөттөө кебин өнүктүрүүдө төмөндөгүлөргө көңүл бөлүнөт:

- нерселердин белгилик өзгөчөлүгүнө маани берилет;
- көрүнүштөрдүн мүнөзүнө көңүл бөлүнөт ;
- окуялардын жана кубулуштардын табияты эске алынат;
- тексттин түрдүк табияты, мүнөзү жана андагы тилдик каражаттар белгиленет, ошондой эле алардын функционалдык бөтөнчөлүктөрү, стилдик калыптары аныкталат.

9. Орундуу сүрөттөө

Сүрөттөөнүн бул түрү мейкиндикке байланыштуу берилет. Белгилүү бир нерсенин мезгилдик калыбындагы ордуна, ээлеген чегине байланыштуу болот. Окутуунун программасы боюнча мындай сүрөттөө ортоңку класста жүргүзүлөт. Тексттен зат жана анын орду аныкталат.

Окуучулардын орундуу сүрөттөө байланыш кебин өнүктүрүү ишмердиги бир топ оор. Мында бөтөнчө фактылык мазмунду берүүчү тил каражаттарын тандоо кыйынчылыкка турат. Булар: жанында, алдында, үстүндө, кыл учунда, капталында, борбордо, айланада деген сыяктуу мейкиндик мааниге ээ болгон сөздөр. Өзгөчө булар - шилтеме ат атооч сөздөр, тактооч сөздөр, мейкиндик жөндөмө мүчөлөрүн кабыл алган атоолор. Колдонууда окуучулар мындай сөздөрдөн көптөгөн стилдик каталарды кетиришет. Андыктан орунду көрсөтүү кебин өстүрүүдө мугалим окуучуларга мындай сөздөрдү стилистикалык жактан иргеп колдонуу табиятын үйрөтүү зарыл. Мындай сүрөттөөнү мугалим

укул ыкмасына байланыштуу түрдүүчө баштаса болот. Булардын бири маселен, ар бир окуучу өзүнүн бөлмөсүндө эмне бар экендигин жана ал кандайча жайгашкандыгын айтат, эскертет. Мындан тышкары, окуучулар ушул эле ыкманы ата-энелеринин бөлмөсү, ашкана боюнча да айтып берип өнүктүрсө болот. Мугалим окуучулардын сүрөттөө кебин нерархалдык ыкта өнүктүрүп жүрүп олтурат. Булардын бири- класстагы орундарды сүрөттөө ж.б.у.сыяктуу болот десек жетиштүү.

Сүрөттөөдө мейкиндиктеги заттардын орду супсак сөздөр менен аталбас үчүн чыгармалардан үзүндү келтирүүгө болот. Ал орунду сүрөттөөдө алгачкы түшүнүктү, элестөөнү пайда кылат. Натыйжада тексттен заттардын ээлеген орду аныкталат. Окуучулар аны оозеки жана жазуу жүзүндө көрсөтүшөт.

Мугалим мектеп шартында окуучулардын сүрөттөө кебин жанрдык жактан айырмалуу, стилдик жактан айкын жана функционалдык жактан дифференциалдуу окутууга тийиш. Мунсуз окутуунун максаты жүзөгө ашпайт.

Окуучулардын орунду сүрөттөө кеби системалуу өнүгүш үчүн мугалим белгилүү бир темада көнүгүү жумуштарын иштетет. Натыйжада, окуучулар текст түзүшөт, андагы заттардын ордун карапайым түрдө, көркөм багытта айтып беришет жана алардын өзгөчөлүктөрүн аташат.

Орунду сүрөттөө кебин өстүрүүнүн дагы бир түрү даяр тексттерден үзүндү келтирүү, андагы заттардын ордун сүрөттөө, өзгөчөлүктөрүн таптыруу жана аларга түшүндүрмө жасатуу.

Окутууда үлгү тексттерди өздөштүргөн соң, окуучуларга оозеки түрдө бир канча текст түзүүгө сунуш кылынат. Мисалы, класстын ичин сүрөттөө, конок бөлмөсүн ж.б.у.с. жайларды сүрөттөө. Окуучулар практикада булардын бир канчасын угуп, анализ жасагандан кийин жазуу жүзүндө жумуш аткарышат. Ошол эле учурда мындай сүрөттөөлөр жогоруда биз белгилегендей түрдүү жанрларда аткарыла тургандыгы да аныкталат жана буга окуучулар көндүм болушат.

Орунду сүрөттөөнү үйрөнүп жатып окуучулар затты сүрөттөө менен бир текст ичинде орунду сүрөттөө жумушунун бир экендигин билет. Ошону менен бирге алар бул ишти түстүү сүрөт иштерине карап да жүргүзүшөт. Окутууда бул окуучулардын байланыш кебин сүрөт жумуштары аркылуу өнүктүрүү деп аталат.

10. Жаратылыштын абалын сүрөттөө

Сүрөттөөнүн бул түрү да окуучулар үчүн бир топ оор. Анткени, ортоңку класстарда окуучулардын оозеки кебин жаратылышты сүрөттөө багытында өнүктүрүүгө атайын саат бөлүнбөйт. Ошону менен бирге бул ыкма окуучулардын кеп байлыгын арттыруунун негизги бир бөлүгүн түзүүчү башкы багыт болуп саналат.

Байланыш кеп жана аны окутуунун негизги принциптери

Байланыш кеп жөнүндө сөз кылуунун алдында жалпы эле кеп жөнүндө маалымат бере кетүү бир топ дурус. Кеп - тилдин коммуникативдик объектиси. “Тил - адам баласынын коомдогу өз ара карым-катнашынын маанилүү куралы” - деген В.И. Ленин.

Тил - коомдо бирин – экин, же бир нече адамдардын бир эле учурдагы байланыш түзүү каражаты эмес, жалпы эле улуттун бардык учурдагы катнашуу каражаты. Ал эми, кеп - тилдик эрежелердин негизинде жана алар аркылуу берилип жаткан информация талаптарына жараша уюшулган тилдик белгилердин, каражаттардын коммуникативдик ырааттуулугу, ошондой эле анын белгилүү бир кырдаалга келиши. Ал - оозеки, же жазуу түрүндө ишке аша турган конкреттүү чындык, тилдин тикеден - тике берилиши, жүзгө ашырылышы (реализацияланышы).

Оозеки кеп - идеалдык форма. Башкача айтканда, ал толук кандуу түр. Анткени кептин оозеки түрүндө басым жана интонация, мимика жана жест, туйгу жана мүнөз жандуу катышат. Ал эми, анын жазма түрүндө булардын дээрлиги материалацияланып кетет. Бирок буга карабастан алардын кээ бири, мисалы, жест жана мимика сыяктуу экстралингвистикалык каражаттар түшүп, же катышпай калат.

Тил пикир алышуунун маанилүү куралы катары өзүнүн коомдук функциясын, коммуникативдик милдетин кеп аркылуу гана аткаруу мүмкүнчүлүгүндө болот. Пикир алышуунун жаг – дай шартына, чөйрөсүнө, максат-маанисине, мүдөө-талабына ылайык тилдин байлыгын эркин пайдалануу, кеңири колдонуу жагынан кептин жеке мүнөзгө ээ кубулуш экендигинде шек жок. Кептин жеке мүнөзгө ээ кубулуш экендиги - анын субъективдүүлүгүн, варианттуулугун, кырдаалга жарашалуулугун, убактылуулугун жана башка жекече өзгөчөлүгүн айгинелөөчү негизги касиет.

Кептин индивидуалдуулугу, алды менен анын жеке адамдын сүйлөө, айтуу, жазуу, билдирүү ишмердиги аркылуу аткарылгандыгында турат. Кеп-пикир алышууну тейлөө мүмкүнчүлүгүндөгү жеке монолог, алым-сабак диалог, оозеки,

жазма формаларында жашайт. Булардын ар биринин өзгөчөлүгүнө жараша кеп белгилүү бир ыргак, темп, тон, интонация, басым, артикуляциялык айтылыш, графикалык белгилер, тексттик структура аркылуу берилет. Кепти айтуучунун психикалык абалы, айлана - чөйрө, жагдай-шарт, алардын угуучуга карата болгон мамилеси, кептешүүнүн максат-мүдөөсү, тилдик каражаттардын ыгына жараша пайдаланууга, тандап - тескеп колдонууга, өзгөртүүгө, жаңысын жаратууга мүмкүнчүлүк түзүп турат. Бул келтирилгендердин кайсынысы кайсы шартка, кайсынысы кайсы учурга төп келери жөнүндө, эстетикалык, этикалык, нормативдик, стилдик маселелер жооп берет жана аларды тейлейт.

Кеп - пикир алышуунун бир формасы катары статистикалык мүнөздө болбостон, тилдик каражаттардын кеңири колдонулушун, алардын кайра - кайра кайталанып айтылышын, өзгөртүү мүмкүнчүлүгүн, жаңыдан жаралышын шарттоочу динамикалык мүнөздөгү кубулуш. Ошону менен бирге ал - сөздүн тууралыгы, коомчулуктун өкүлдөрү үчүн бирдей мүнөзгө ээ болгон адабий тилдин калыптанган үлгүлөрүндө өнүгөт. Белгилүү бир мезгил аралыгында өркүндөп - өнүгүү, айтылуу, жазылуу нормаларын бузбай толук сактоо менен ишке ашат. Булар - кептин фонетикалык, грамматикалык, стилистикалык, тексттик нормалары жана алардын туура колдонуу аркылуу берилген ой-пикир, андагы билдирүүлөр, туура маалымат берүүлөр, маданияттын эң зарыл талап - мүдөөсү, белгиси, ошондой эле, анын биринчи шарт, биринчи баскыч жеткирилиштери.

Окутууда туура сүйлөбөй, туура жазбай, адабий тилдин учурдагы калыптанган, жалпыга бирдей милдеттүү мүнөзгө ээ нормаларын, эреже-закон талаптарын так, толук пайдаланбай туруп, кеп, байланыш кеп, кеп маданияты жагдайында сөз кылууга мүмкүн эмес.

Адам баласына жашоо үчүн аба жана суу кандай керек болсо, пикир алышуу маданияттуулугу, окуучулардын кебинин так, таза, ийкемдүү, жагымдуу болушу бирден- бир зарыл. Булар - мектептерде, жалпы эле билим берүү тармактарында, байланыш кеп маселесинин туура чечилишине негиз. Аны өстүрүү үчүн окуу жумуштары максатка ылайык уюштурулушу керек. Мына ошондо гана байланыш кеп ыңгайлуу жолго коюлат.

Окутууда байланыш кеп деген эмне? Байланыш кептин кандай түрлөрү бар? Байланыш кептин зарылдыгын кандайча

мүнөздөөгө болот? деген сыяктуу суроолор туулат. “Байланыш кеп” термини усулдук адабияттарда эки мааниде берилет. Биринчи кезекте ал сүйлөөчүнүн жана жазып жаткан адамдын ишмердүүлүгү туурасында болот. Жазуу жана сүйлөө жараяны - ойдун, билим системасынын байланыштуу, ырааттуу, логикалык жактан туура, сапаттуу берилиши”. (Ковалев А. Г., Степанов А. А., Шабалин С. Н. Психология. 1966:22). Ошол эле учурда, байланыш кеп адам ишмердүүлүгүнүн жемиши, башкача айтканда, белгилүү бир ички (маанилик), сырткы (тилдик) жана конструктивдик (түзүлүштүк) байланыштарга ээ айтым... (Текучев А. В. 1970:462) Байланыш кеп - өз ара пикир алышууну, ымала түзүүнү камсыз кылуучу маанилик байланыштагы сүйлөмдөрдүн системасы. Анын калыптанышы, кеп функцияларынын өзгөрүшү, бала ишмердүүлүгүнүн татаалдануу жыйынтыгы жана ал баланын чөйрөдөгүлөр менен болгон пикир алышуусунун формаларына, шартына, ошондой эле, мазмунуна көз каранды. Кептин функциялары ойлоонун өнүгүүсү менен параллель жүрүп отурат. Ошондой эле, алар бала тили аркылуу чагылдырылган мазмун менен тыгыз байланышта турат.

Байланыш кеби - бул сүйлөө, жазуу процессинин жыйындысын билдирет. Мында белгилүү стиль колдонулуп, ага ылайык тил каражаттары пайдаланылат. Тил каражаттарынын нормалары, стилдик өзгөчөлүктөрү жана аларды камтыган текст, алардын түрлөрү жана аларга коюлуучу талаптар байланыш кебинин негизги объектисин түзөт.

Байланыш кептин максаттарын, мазмунун билбей туруп, аны кеп маданиятындагы тилдин стилистикалык бөлүгүнөн так ажыратып алууга мүмкүн эмес. Анткени байланыш кебинин мазмуну тилдин жогорку бөлүмдөрү, же болбосо функционалдык түрлөрү менен бирге үйрөтүлөт. Буга карабастан, байланыш кепти окутуу -- эне тилин окутуунун негизги бөлүктөрүнүн бири. Анын өзүнө гана тиешелүү бөтөнчүлүктөрү да бар. Булар төмөндөгүлөр:

1. Байланыш кептин практикалык жыйындысы тилдин негизги коммуникативдик функциясын түзөт.

2. Байланыш кептин ишмердүүлүгүн түзүүчү (ойлоо, сүйлөө, жазуу, угуу ж. б. у. сыяктуу) функциялык каражаттар тилдик түзүлүштүн системасы болуп саналат.

3. Кептин жазуу жана оозеки формаларынын калыптанышы өзгөчө түшүнүк.

4. Байланыш кеп сөз өстүрүү иштери менен байланышта болот.

Байланыш кепти өнүктүрүү - мектеп окуучуларынын кеп маданиятын өстүрүү, байытуу жумуштарынын орчундуу бир бөлүгү. Булар мугалимдин максатка ылайыктуу системалык кийлигишүүсүн талап кылуучу өтө татаал жана узакка созулган жараян. Жараяндын максаты:

1. Эркин, логикалык ырааттуулукта окуучуларды ойду оозеки жана жазуу жүзүндө байланыштуу, сабаттуу жеткире билүүгө үйрөтүү;

2. Эне тилин сүйүүгө, аны менен сыймыктанып, анын таза-лыгын сактоо, кеп түзүүдө тилдик каражаттарды астейдил сезимталдык менен, жоопкерчилик менен колдоно билүүгө тарбиялоо;

3. Өз оюн орфоэпиялык эрежелердин негизинде туура, так айтууга, орфографиянын нормаларын сактап, катасыз жазууга жетишүү жана калыптандыруу;

4. Түрдүү стилдеги тексттерди түзө билүүгө, ажырата билүүгө, анализдөөгө, көркөм окуй алууга үйрөтүү;

5. Кептин, стилдин ар кандай түрлөрүнө мүнөздүү болгон тилдик белгилерди ажырата билүүгө, текст түзүүдө алардын жөндүүсүн, ылайыктуусун тандап алууга үйрөтүү;

6. Текст түзүүдө тилдик белгилердин сырткы, же формалык, ички, же мазмундук, конструктивдик, же түзүлүштүк жактан бири - бирине шайкеш келүүсүн көзөмөлдөө;

7. Окуучулардын ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү, адабий тилдин нормаларын өздөштүрүү ж.б.у.с.

Демек, байланыш кепти өнүктүрүүнүн негизги максаты - окуучулардын оозеки, же жазма формада өзүнүн эле эмес бөтөн бирөөнүн оюн грамматикалык жана стилистикалык жактан туура берүү, мазмундуу кылып жеткирүүгө үйрөтүү. Окуучулардын байланыш кепин өркүндөтүү жумушу ар бир кыргыз тили сабактарында жана атайын уюштурулган байланыш кепти өстүрүү сабактарында жүзөгө ашырылат. Алар төмөндөгүдөй тартипте жүргүзүлөт:

1. Окуучуларды кепти туура айтуу, так, туура сүйлөө маданиятына тарбиялоо. Тилдин фонетикалык мыйзам че-

немдүүлүктөрүн эсепке алуу менен орфоэпиялык нормаларды жана көрктүү окуу эрежелерин өздөштүрүү;

2. Окуучулардын сөздүк запасынын, сөз байлыгын камсыз кылуучу, тилдин лексика, фразеология жана лексикалык стилистика тармактарынан кабар берүүчү лексикалык жумуштардын ишке ашырылышы;

3. Сүйлөмдүн жана сөз тизмектеринин үстүнөн иштөө, анын негизинде сөздөрдүн байланыштуу, сүйлөмдөрдүн байланыштуу жана сүйлөмдөрдүн түзүлүш закондорун ачып берүүчү грамматиканы терең жана системалуу изилдөө. Ошондой эле, булар синтаксистик стилистиканын негизги нормаларын өздөштүрүү;

4. Окутуудагы байланыштуу оозеки жана жазуу кебинин машыгуу ыктарын өнүктүрүү.

Албетте, жогоруда аталган төрт пункт менен эле окуучулардын байланыш кебин өнүктүрүүгө жетишүүгө болот десек чоң жаңылыш кетирген болобуз. Анткени байланыш кеп тилдин майда кан тамырларына тарап, өзөгүнө сиңип жанданмайынча, окуучудагы кеп маданиятынын деңгээли жөнүндө сөздүн болушу да мүмкүн эмес. Ар бир сөз түркүмүн өтүүдө, ар бир мүчөгө мүнөздөмө берүүдө, ар бир тыбыштын өзгөчөлүгүн белгилөөдө сөзсүз байланыш кеп маселесине кайрылууга туура келет. Ошондо гана окуучу тыбышты туура айтууга, мүчөлөрдү туура пайдаланууга, стилдик жактан тил каражаттарын ажырата билүүгө, иргеп, ылайыктап, пайдалана билүүгө үйрөнөт.

Байланыш кептин колдонулушу айрым методикалык көрүнүшкө ээ. Аны окутуудагы үч учурдан байкаса болот.

1. Сүйлөө жана жазуу учуру.

2. Сүйлөө же, кептеги аракеттин, жыйынтыгы, текст жөнүндө маалымдоо учуру.

3. Кептин байланыштуулугу жөнүндөгү учур.

1. Сүйлөө же жазуу учурунда окуучунун жооп берүүсү, баарлашуусу, уккандары, көргөндөрү тууралуу оозеки, же жазуу түрүндө баяндоо процессине ээ. Башкача айтканда, бул процесс окуучунун жалпы чыгармачылык аракетин чагылдырат.

2. Сүйлөө же жазуу тилдеги кептин жыйынтыгы, анын жазуу түрүндөгү колдонулушу болсо, текст жөнүндө маалымдоо ишмердиктер текст биримдигин пайда кылат. Жалпы эле бул

кырдаал жазуу ишинин мазмундуулугун, сабаттуулугун, ырааттуулугун көрсөтөт.

3. Кеп байланышы. Кеп байланышы - сүйлөө процессинин талапка жооп бере ала тургандыгы, стилдик жактан сөздөрдү туура пайдалануудагы темага байланыш тил каражаттарынын туура колдонулушу болуп эсептелинет. Мындай учурда адабий тилдин нормасынын сакталышы, тилдин лексикалык, грамматикалык, орфоэпиялык нормаларына байланыштуу түзүлгөндүгү эске алынат.

Окуучунун жогорку байланыш кепти өнүктүрүүдөгү мындай машыгуулары алардын ой жүгүртүүсүн калыптандырат, ойлоосун өстүрөт. Башкача айтканда, булар байланыш кепти өстүрүүдөгү негизги принциптерден болуп саналат (Байланыш кепти окутуудагы бул негизги принциптерге кийинчерээк кенен абалда токтолобуз). Ошону менен бирге бул принципти биз Ф.Энгельстин сөзү менен далилдейбиз, же болбосо бул анын «Тил-ойдун тикеден-тике чындыгы» - деген баяндамасы.

Илимде тилге байланыштуу болгон бул улуу корутундуну кийинки психологдор, тилчилер, педагогдор ар кандай аспектиде карап келе жатышат. Тагыраак айтканда, анын тилдеги чагылышы окуучунун логикалык ойлоосун өстүрүү жана байланыш кебин жөнгө салуу десек болот. Буга байланыштуу сапаттуу, мыкты өнүктүрүлгөн байланыш кеп өз мезгилинде бышкан ойдун, жетилген логикалык ойлоонун көрсөткүчү болуп чыга келет. Муну, маселен, элдик даанышмандык да тастыктап турат. “Адамдын ким экендигин билгиң келсе, кебин тыңда”, - дейт кытай акылмандары. “Сөзүң оозундан чыгаардан мурун аны башыңда жакшылап бышыр”, - деп кошумчалашат бенгал ойчулдары. Бул ойго чех окумуштуусу, педагог Ян Амос Коменский зор маани берип, баалуу методикалык сунуштарды айткан. Атүгүл буга улуу педагогдор К. Д. Ушинский, В. А. Сухомлинский жана башкалар атайын көңүл бурушкан. Көрүнүктүү психологдор Л. С. Выготский, С. Л. Рубинштейн, көрүнүктүү тилчи Падженскийлер бир топтогон изилдөөлөрдү жүргүзүшүп, эмгектерди жазышкан.

Жогорку пикирлердин негизинде төмөндөгүдөй жыйынтыктуу пикирлерди айтууга болот. Ф. Энгельс жана К. Маркстын тил менен ойлоонун биримдүүлүгү жөнүндөгү оюн андан ары улантып, кеп ойдун даяр эле көчүрмөсү эмес экендигин, ой

кепке айланууда өзгөрүүгө, жаңыланууга учурай турган чыгармачыл процесс экендигин айтып коюу зарыл. Демек, адамдын кеби психологиялык аң-сезим, ой жүгүртүүсү менен байланыштуу. Ошондуктан окуучулардын кебин өстүрүү, анын эмоциясын, ички дүйнөсүн козгоо, чыгармачыл ишин өстүрүү, ой жүгүртүүсүн арттыруу менен мугалимдерге ар тараптуу терең билимдүүлүктү, эрудицияны, чыгармачыл ишмердүүлүктү талап кыла турган жоопкерчилик жүктөлөт.

Байланыш кеп - маанилик жана структуралык бир бүтүндүктү түзгөн, тиешелүү тилдик нормаларга дал келген мазмундуу, тематикалык жактан аяктаган тилдик курулуш.

Жогоруда белгилегендей, эне тилин окутуу курсу изилденүүчү, үйрөтүүчү объектилер менен айрымаланган бир нече бөлүмдөрдү кучагына камтыса, байланыш кептин өстүрүү жумуштары тилдин бардык бөлүмдөрү менен тыгыз карым-катнашта, ажырагыс бирдикте, жада калса ар бир теманы сөз маданиятына айкалыштыра өтүүчү зарылдыгында турат.

Байланыш кеп - пикир алышууну, ымала түзүүнү камсыз кылуучу маанилик каражаттарынын системасы. Аны үйрөтүү - эне тили сабагынын түпкү максаты.

Байланыш кепке ээ болуу үчүн - ылайыктуу машыгуулардын, көнүгүүлөрдүн иштелиши зарыл. Бул үчүн окуу китептеринде программадагы темаларга ылайык гармматикалык, орфографиялык тапшырмалар менен катар байланыштуулукта бир кыйла көнүгүүлөр берилет. Ал эми программада байланыш кептин теориялык негизи катары үч багыттагы көнүгүүлөрдүн системасы сунуш кылынат.

1. Текст менен иштөө (тексттин мазмунун айтып берүү, коюлган суроолорго жооп берүү, текстке ат коюу, анын негизги бөлүктөрүн көрсөтүү, негизги ойду бөлүп, чакан аңгеме түзүү, же түрдүү үлгүлөргө салып, сүрөттөп айтып берүү).

2. Кептин стилдери (сүйлөшүү, илимий, официалдуу иш кагаздарынын стили, көркөм, публицистикалык стиль).

3. Кептин түрлөрү (баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү) боюнча машыгуулар.

Окуучулардын практикалык иш билгилигин өркүндөтүү, аны калыптандыруу максатында аткарылуучу көнүгүүлөрдүн, машыгуулардын мүнөздөрү ар түрдүү болот. Алардын негизгилери төмөнкүлөр:

- Берилген суроого кеңири ачык-айкын жооп кайтаруу. Текстти ачык, шар, көркөм жана түшүнүп окуу, аны оозеки баяндап сүйлөө, текст түзө билүү, даяр текстти талдоо, кайра түзүү, өркүндөтө билүү, көркөм чыгармаларды кайра иштеп чыгуу (инсценировкалоо, драмалаштыруу, экрандаштыруу ж.б.).

- Белгилүү бир темага карай иш жүргүзүү (коомдук, саясий, эпикалык, моралдык темадагы докладдардын тезисин, чакан көлөмдөгү макалалардын конспектисин түзүү) өз алдынча ой жүгүртүүгө, чыгармачылыкка калыптандыруу (газетага макалаларды жазуу, жолдоштук каттар, каалоолор, окуган китептерге, кинофильмдерге, радио, теле берүүлөргө карата өзүнүн сын - пикирин айтуу)

- Иш кагаздарын (арыз, өмүр баян, справка, түшүнүк кат, токтом, кулактандыруу ж.башкаларды жүргүзүү).

- Публицистикалык жумуштарга: тарыхый - маданий эстеликтердин ачуу аземинен, спорттук оюндардын жүрүшүнөн, мектеп музейинин залдарынан репортаж уюштуруу.

- Чыгармачыл изденүүгө үйрөтүү (ыр жазуу, эне тилдин бай казынасын арттыруу, макал-лакаптарды, жомокторду, уламыштарды, учкул сөздөрдү, фразелогизмдерди жыйноо, эл тарыхын, жер тарыхын, күү тарыхын, санжыра, уламыштарды иликтеп чогултуу).

- Окуучулардын туристтик жүрүштөн, саякаттан алган таасирлери, жаратылышты коргоо иштери;

- Байыркы эстеликтерди сактоо маселесине үн кошуу, ал тууралуу окуучулардын баяндарын жарыкка чыгаруу.

Окуучулардын байланыш кебин өстүрүү, сөз маданиятына жетиштирүү, белгилүү принциптердин негизинде ишке ашат. Мунсуз окуучуларды кепке үйрөтүү иретсиз, баш аламан жана максатсыз болуп калат. Ар бир мугалим окутуу процессинде бул принциптерди эсинен чыгарбашы зарыл.

Окуучулардын байланыш кебин өстүрүүнүн негизги принциптери катары төмөнкүлөрдү кароого болот:

- кептин жана ой жүгүртүүнүн өнүгүү биримдиги, оозеки жана жазма кептин байланышы, байланыш кепти өстүрүү жумуштарынын грамматикалык табияты, андагы орфографиянын, пунктуациянын үйрөнүлүшүү жана адабий окуу менен болгон байланышы, байланыш кепти өстүрүү жумушундагы стилистикалык багыттуулук.

1. Кептин жана ой жүгүртүүнүн өнүгүү биримдиги принциби

Тил жана ой жүгүртүү ажырагыс биримдиктер. Тилсиз ой жүгүртүү жок, ар кандай ой тилдик формага ээ. Мындан келди кеп ойлоодон ажырым өнүкпөйт. Окуучунун байланыш кебин өнүктүрүү менен алардын ой жүгүртүүдөгү салыштыруу, анализдөө, синтездөө, абстракташтыруу ишмердиктери ишке ашат. Ошону менен бирге окуучулардын ой жүгүртүүлөрүндөгү конкреттештирүү, жалпылоо, системалаштыруу, индукция, дедукция сыяктуу ойлоо операциялары жетишилет.

Байланыш кепти өстүрүү жумуштарына даярдык көрүүдө мугалимдин материалдарды, тапшырмаларды, суроолорду изилдөөсү абзел. Буга карата ал изилдөөгө алынган объектилерге аналитикалык, синтетикалык мамиле кылат. Ошону менен бирге аларды белгилүү бир коммунакативдик калыпта турган тартипке жайгаштыруусу маанилүү. Бул үчүн тапшырманын туура, негиздүү аткарылышы, жандуу ой ишмердүүлүгүн жана ойдун туура тилдик формага ээ болушунун шартталып турушу зарыл.

2. Оозеки жана жазма кептин өз ара байланышы принциби

Окуучулардын оозеки жана жазма кебин байланыштуу өстүрүү иши мугалимдин алдына коюлган эң бир орчундуу принциптерден болуп саналат. Окутуу тажрыйбасында окуучулардын кебин өстүрүүгө байланыштуу жазуу кеби менен оозеки кептин ортосундагы бөтөнчөлүктөрдү мугалим эске алууга тийиш.

Оозеки кепте үн кубулмалуу болуп чыгат. Үндүн жакшы чыгышы, угулушу жагынан кепке кооздук берет. Жазуу кебинде үн керектелбейт. Оозеки кеп абдан бай, ал интонация, пауза, логикалык басым, темп, жест, мимика сыяктуу көркөм каражаттарга ээ. Оозеки кептин синтаксисттик түзүлүшү жазма кептей татаал болбостон жөнөкөй болот. Жазуу кеп адатта баарлашуучуну каалабаган, монологдук жана дайыма графикалык абалда болот. Анда көбүрөөк татаалдаштырылган жөнөкөй сүйлөмдөр жана татаал синтаксисттик конструкциялар пайдаланылат. “Жазма кепте, - деп жазат С.Л. Рубинштейн - оозеки кепке караганда кененирээк түзүлүш, ойдун мазмунун башкачараак чечүү иши та-

лап кылынат. Жазма кепте ойдун олуттуу байланыштары ачык чагылып жана ачык жазылат. Ал логикалык жактан көбүрөөк системалык байланыштуу баяндоону керектейт. Анда бардык нерсе анын өзүнүн маанилик мазмунунан өзүнүн контекстинен түшүнүктүү. Жазма кеп өзгөчө ойлоонуу, көшөрмөлүүлүктү, ан сезимдүүлүктү талап кылат. (Рубинштейн С.Л., 1940 : 347). Оозеки кепте киши оюндагысын башка бирөөгө айтуу үчүн ылдамдык зарыл болсо, жазуу ишинде кененирээк ойлоонуу ишмердиги талап кылынат.

Оозеки кептеги кемчиликти сүйлөп жатып түзөтүп кетүүгө болот. Бирок оозеки кепте кол жазма болбойт. Жазма кептеги пикирди жазуунун процессинде жана жазып бүткөн соң бир нече ирет оңдоп түзөтсө болот. Мына ошондуктан жазуу кептин абдан так кылып берүү мүмкүнчүлүгү көбүрөөк.

Жазылган нерсе узак убакыт бою сакталат. Оозеки кеп үн (тыбыш) аркылуу, жазма кеп тамга аркылуу берилет. Оозеки кеп кулак аркылуу, жазма кеп көз аркылуу кабыл алынат.

Айрым адамдар өз ой- пикирин оозеки жакшы бере алышса, жазууда чоркоктук кылат. Кээ бирлери жазуу кебин жакшы пайдаланганы менен оозеки жакшы сүйлөй алышпайт. Кай бирлер оозеки жана оозеки кептин экөөн тең мыкты өздөштүрүшкөн. Мындай бөтөнчөлүк ар бир кишинин жаш кезинде көнүгүшү менен байланыштуу болот.

Бул фактылардын бардыгы оозеки кеп менен жазма кебинин бирдей эместигин көрсөтөт. Бирок буга карабай айтылган өзгөчөлүктөр менен бирге жазуу кеп менен оозеки кеп өз ара тыгыз байланыштуу болот. Бул экөө тең ойлоонун натыйжасынан чыга турган нерсе. Методикалык жагынан эсте боло турган ма-селенин бири - окуучулардын оозеки жана жазуу кебинин өз ара байланыштуулугу. Аларды тең өстүрүү принциби мугалим тарабынан дайыма жетекчиликке алынып турат. Бул үчүн окутууда окуучуларга бир канча талаптар коюлуп, анын орундалышына ар дайым көзөмөл жасалып туруу ишмердиктери жүктөлөт.

3. Байланыш кепти өстүрүү жумуштары тил жана адабият сабагынын биримдигинде

Окутууда бул принцип аталган белгилердин спецификалык өзгөчөлүгү, алардын өз ара органикалык байланышта болушу жана кыргыз тили курсунан алган орду менен шартталат.

Оозеки жана жазуу кебинин ык-машыгууларына ээ болуу менен окуучулар сөз байлыгын арттырууга жетишет, кепте түрдүү грамматикалык формалардын жана конструкциялардын максатка ылайыктуу колдонулушуна көнүгүшөт, окуган, уккан, көргөн нерселерин байланыштуу баяндоого үйрөнүшөт. Анткени булар окуучулар үчүн башкаларга багытталган системалык көнүгүүлөрдөн болуп саналат.

Бала мектепке киргенге чейин грамматикалык жактан көп учурда баш аламан сүйлөйт. Мектепке кирип, эне тили сабагын окуп, анын эрежелерин, закондорун тааныгандан кийин окуучунун кебинде бул баш аламандык мугалимдин жетекчилиги астында акырындык менен жоюлат. Жогоруда аталган принциптин негизинде, эгерде ал туура уюштурулса, окуучу грамматикалык эрежелерге ылайык сүйлөөгө көнүгөт. Жазуу жумуштарын, грамматикалык, орфографиялык, пунктуациялык эрежелердин негизинде жүргүзөт.

Эгерде, мугалим байланыш кепти өтүүдө аны тилдин бөлүмдөрү менен тыгыз байланышта алып жүрүү принцибин колдонбосо, анда окуучулардын кебинен грамматикалык каталардын көбүрөөк кетүүсүнө шарт түзгөн болот. Маселен, булар төмөндөгүлөр:

- өздөштүрүлгөн сөздөрдү айтуудагы жана жазуудагы кетирилген каталар;
- диалектизмге байланыштуу кетирилүүчү каталар;
- кеп тизмегинде сөздөрдүн антонимдик мүмкүнчүлүгүнөн пайдалана албай, бир сөздү улам кайталай берүү кемчилдиги;
- морфология жаатында кетирилген кемчилдиктер (мисалы, бир мүчөнүн ордуна башка бир мүчөнү пайдалануу);
- стилистика жана синтаксиске байланыштуу болгон кемчиликтер (мисалы, сүйлөмдү синтаксистик жактан тескери түзүү ж. б. у. с.).

Ошондой эле, байланыш кептин грамматика, орфография, пунктуация жана адабият сабагы менен өз ара байланыштыгын күчөтүү үчүн сабакта түрдүү этимологиялык, түшүндүрмө фразеологиялык ж.б. сөздүктөрдү пайдалануу ишмердиктери сунуш кылынат. (Барнинова С.А., Боженкова П.Ф. 1974: 160).

Класс жогорулаган сайын адабияттык окуу, адабият жана тил сабагынын тереңдеп жүрүшүнө байланыштуу окуучулар адабий тилде сүйлөөгө, адабий тилде жазууга үйрөнүшөт. Окуучулардын оозеки жана жазма кебин өстүрүү иши эне тили жана адабияты сабагынын бардык бөлүмдөрү менен өз ара тыгыз байланышта жүргүзүлүүгө тийиш.

Окуучулардын байланыш кебинин баюусунун маанилүү булагы болуп көркөм адабиятты жана публицистиканы окуу болуп саналат. Бул жөнүндө Л.Б. Щерба өзүнүн “Эң сабаттуу адам жөнүндө” (“Об идеальном грамотном человеке” «Учительская газета» 1940, 3|11) деген макаласында эң сабаттуу, маданияттуу, чындыгында эле билимдүү адам көп окууган адам» - деп көрсөтөт.

Байланыш кепти өнүктүрүүдө окуучу чыгарманы жөн эле окуп койбой, анын мазмунундагы берилген ойду персонаждык сөздөр менен айта алууга, каармандарды мүнөздөй алууга, чыгарма боюнча өзүнүн гана жекече оюн, өзүнүн гана сөздөрү менен өз алдынча айтып берүүгө жетишиши керек. Мындан тышкары ал чыгарманы үн кубулжутуп, көрктүү окууга, шар окууга үйрөнүүсү абзел. Чыгарманын айрым жерлерин, үзүндүлөрүн, андагы ырларды окуучу жатка билүүсү тоскоолдук кылбайт.

Адабияттык окууга байланыштуу кайсы бир тексттерге грамматикалык, стилистикалык көнүгүү иштери жүргүзүлүшү мүмкүн. Тил жана адабияттык окутуу сабагынан жүргүзүлө турган түрдүү көнүгүү иштери адабий чыгармаларды, грамматикалык эрежелерди түшүндүрүү үчүн гана жүргүзүлбөстөн, эң негизги окуучулардын байланыш кебин өстүрүү үчүн жүргүзүлөт. Сөз өстүрүү жумушун эне тилинен бөлөк сабактардан айрым алып кароого болбойт.

4. Грамматика менен стилистиканы байланыштуу үйрөнүү принциби

Грамматика - стилистикалык жана лексика-стилистикалык көнүгүүлөрдү жүргүзүүнүн зарылдыгы прогрессивдүү усулчулар тарабынан абалтадан эле белгиленген. Бул маселенин көтөрүлгөндүгүнө карабастан анын байланыш кепти өнүктүрүү жумушундагы абалдары дагы деле болсо анчейин. Анткени, байланыш кепти өнүктүрүүдөгү стилистикалык багыт принциби азырынча жүзөгө толук ашырыла элек. Бул маселенин талашсыздыгы методика илиминин өнүгүүсүнүн кийинки этаптарында гана ырасталды.

“Жалпы элдик, улуттук тилдин стилистикасы,- деп жазат орус тилчи окумуштуусу В.В. Виноградов- тилдин бардык тарабын: тыбыштык түзүлүшүн, грамматикасын, сөздүгүн жана фразеологиясын өз кучагына камтыйт. Бирок ал тилдик көрүнүштөрдү бүтүн бир тилдик түзүлүштүн тарыхый өнүгүүсүндөгү ич ара байланыштуу элементтер катары эмес, функционалдык дифференциянын көз карашында иликтейт».

Тилдеги сөздөрдүн, сөз тизмектеринин, сүйлөмдөрдүн өз орду менен туура пайдаланылышын, алардын адабий тилдеги нормаларга туура келишин белгилөө стилистиканын милдеттерине жатат. Стилистика тилдеги бар мүмкүнчүлүктөрдүн ичинен кайсы учурда кандай сөздөрдү, кандай сөз тизмектерин, кандай сүйлөмдөрдү колдонуу ылайыктуу экендигин белгилейт. Ал тилдеги көрүнүштөрдү мааниси жана кооздугу жагынан кылдаттык менен карап, ой пикирди даана, так, көрктүү берүүдө ошол пландалган сөздөрдүн, сөз тизмектеринин, сүйлөмдөрдүн жарактуулугуна карата эскертет, түрдүү оттенекторуна карай тандайт.

Байланыш кепти өнүктүрүү ишмердиги зат атооч сөз түркүмүн окутууда

Морфология бөлүмүндө сөз түркүмдөрүнүн ичинен эң тааалы, лексикалык жактан эбегейсиз бай жана өздөштүрүүгө көп кыйынчылык келтире турганы зат атооч болуп саналат. Анткени, зат атооч маани берүүчү сөз түркүмүнүн негизгиси болуу менен бирге синтаксисттик ар түрдүү милдетти аткарат, оозеки жана жазуу кепте эң эле көп колдонулат. Ошондуктан, башка сөз түркүмүнө караганда, зат атооч эң башта өтүлөт. Себеби зат атоочтун грамматикалык белгилерин, энчилүү жана жалпы аттардын жазылышын, жөндөлүш өзгөчөлүктөрүн жакшы билбей туруп, башка сөз түркүмдөрүн дурус өздөштүрүүгө мүмкүн эмес.

Сөз түркүмдөрүнүн башка түрүнө караганда, зат атоочту жана анын грамматикалык белгилерин өздөштүрүү үчүн жалпы билим берүүчү орто мектептин программасында (1996-жылы жарыкка чыккан) класстар аралык сааттар төмөндөгүдөй бөлүштүрүлгөн.

V класста зат атооч сөз түркүмү боюнча 16 саат бөлүнгөн. Ага зат атоочтун сөз түркүм катары мүнөздөмөсү (лексикалык мааниси, морфологиялык белгилери, синтаксисттик кызматы), зат атоочтун грамматикалык түзүлүшүнө карай бөлүнүшү (жөнөкөй жана татаал зат атоочтор), жөнөкөй зат атоочтордун жасалышына карай бөлүнүшү (тубаса жана туунду зат атоочтор), энчилүү жана жалпы зат атооч, зат атоочтун сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрүшү, зат атоочтун сан, таандык категорияларын, жакталышын окутуу сыяктуу маселелер киргизилген. V класста өтүлгөн материалдарды бекемдөө жана бышыктоо үчүн 8 саат бөлүнгөн, ага зат атоочтун сан жана таандык категориялары, аларды уюштуруучу мүчөлөрдү кайталоо да кошулган.

VI класста зат атоочтун жөндөмөлөр менен өзгөрүүсүн, жөндөмөлөрдүн маанилерин, суроолорун, зат атооч сөздөрдүн жөндөлүш типтерин үйрөтүү, зат атоочтун категориялары боюнча талдоо жумуштарын жүргүзүүгө 10 саат бөлүнгөн. VI класста өтүлгөн материалдарды бекемдөө жана бышыктоо үчүн 6 саат бөлүнгөн, ага башка маселелер менен катар зат атоочтун

жөндөлүшүнүн үч тибинин өз ара айырмачылыктарын кайталоо да көрсөтүлгөн.

VII класста окуучулардын алган билимдерин эске салуу жана бышыктоого 5 саат бөлүнгөн, анда зат атоочтун жөндөлүшүнүн түрлөрү, алардын өз ара айырмачылыктарына да орун берилген.

VIII класста V-VII класстарда өтүлгөн материалдарды системалаштыруу жана жалпылоо үчүн 5 саат бөлүнгөн, анда зат атооч жана анын категорияларын (жөндөмө, таандык, сан, жак) кайталоого да мүмкүндүк берилген.

Орто мектептин программасынан даана көрүнүп тургандай, зат атоочтун грамматикалык белгиси жөнүндө кеңири түшүнүк окуучуларга V-VI класстарда гана берилет. Бирок жогорку класстарда зат атоочтун башка сөз түркүмүнөн болгон айырмачылыгынан, анын негизги касиетинен сөз түзүү жана сөз өзгөртүү касиетинен кабар алышып, V-VI класстарда зат атооч боюнча алган билимдерин улам кайталап, улам бышыктап турушат. (Кыргыз тилинин программасы. Бишкек, 1996.)

Мугалим зат атооч боюнча теманы өтүүдөн мурда башталгыч класстарда эмне өтүлгөндүгүн билүүгө тийиш.

Биринчи класстын окуучулары алгачкы мезгилдерде эле заттык түшүнүктөрдөгү сөздөр менен таанышышат. Бирок «зат» деген термин биринчи класста али аталбайт. Бул алгачкы түшүнүк өздөрүн курчап турган айлана-чөйрөсүндөгү заттарды, нерселерди окуучуларга көрсөтүүнүн, байкатуунун негизинде жана бул ким? бул эмне? деген көрсөтмөлүү методдун аркасында жүргүзүлөт. Ошондой эле, биринчи класстын окуучулары адамдын аты, атасынын аты баш тамга менен жазыла тургандыгы жөнүндө эң жөнөкөй маалыматтарды алышат.

Ал эми, экинчи класстын окуучулары «зат» деген термин менен таанышышып, заттардын атын билдирүүчү сөздөр жана аларга берилүүчү ким? эмне? кимдер? эмнелер? деген суроолордун кайсынысы кайсы затка бериле тургандыгы жөнүндө кененирээк түшүнүк алышат. Зат атооч сөздөрдү катыштырып чакан тексттерди түзүүгө үйрөнүшөт. Ошондой эле тексттеги сүйлөмдөрдүн ичинен заттардын аттарын билдирген сөздөрдү таап, аны тиешелүү сөз топторуна ажырата билүүнү өздөштүрүшөт. Заттардын аттарынын жекелик, көптүк санда айтылышы боюнча түшүнүк алышат, заттарды сан боюнча

өзгөртө билүүнү үйрөнүшөт, жекелик санда туруп, көптүк маанини берген зат атоочтор жөнүндө (жамгыр, кар, эл ж.б.) бир аз түшүнүк алышат, аларды байланыш кебине колдонууга аракет кылышат.

Төмөнкү эки класска караганда зат атооч менен үчүнчү классстын окуучулары толугураак таанышышат. Бул класста окуучулар сөз түркүмдөрү жөнүндө кыскача маалымат алышып, зат атоочтун заттык мааниси бир аз кеңейтилип, такталат. Зат атоочтун маанисине карай энчилүү жана жалпы ат болуп бөлүнүшү, алардын жазылышы, зат атоочтун куранды мүчөлөр (-чы, -луу, -кор, -кер, -кана) аркылуу жасалышы, сан жана жөндөмөлөр боюнча өзгөрүшү жөнүндөгү маалыматтарга ээ болушат. Натыйжада, окуучу зат атооч жөнүндө бир кыйла даражада маалыматтарга ээ болуу менен аны өздөрүнүн оозеки жана жазуу кебинде колдоно билүүгө, кептин түрлөрү боюнча чакан тексттерди түзүүгө, текстке ат коюуга, текст түзүүдө зат атооч сөз түркүмү боюнча өтүлгөн грамматикалык эрежелерди сактоого жана тексттин мазмунун жакын кылып айтып берүүгө үйрөнүшөт.

Башталгыч класстарда тилдин түрдүү бөлүмдөрүн анын арасында зат атоочту окутууну байланыш кепти өнүктүрүү маселеси менен тыгыз байланышта жүргүзүү керек. Бала зат атооч жөнүндө, анын жалпы жана энчилүү болорун, ким? эмне? деген суроолорго жооп берерин, көптүк санда өзгөрөрүн курулай эле угуп албастан, аны өзүнүн кебинде, байланыш кебинде колдонгудай болушу керек. «Жүз уккандан бир көргөн», - дейт кыргыз акылмандары. Мына ошондо гана окуучуда зат атооч жөнүндө түшүнүк көпкө сакталып, баланын кебин, ойлоосун өстүрүүгө көмөк болот. Ошондуктан башталгыч класстарда зат атоочту окуутудагы байланыш кептин эн негизги максаты - өз элинин адабий тилине ээ болуу менен туура оозеки жана жазма кебин калыптандыруу болуп саналат.

Зат атоочту үйрөөнү сабагында байланыш кепти өнүктүрүүнү баланын ойлоосун өнүктүрүү менен тыгыз байланышта жүргүзү керек. Тилди үйрөнүү, анын грамматикалык түзүлүшүн, анын ичинде зат атоочтун грамматикалык түзүлүшүн өздөштүрүү балага өз алдынча ой жүгүртүүгө, суроо коюуга, жыйынтыктарды чыгарууга, предметтер жана көрүнүштөрдүн өз ара байланышын чагылдырууга мүмкүндүк берет. Башталгыч

класстарда грамматиканы (зат атоочту) өздөштүрүү жана байланыш кепти өстүрүү үчүн баланын көңүлүн өзүнө бура ала турган, сүйлөө, пикир алышууга болгон каалоосун пайда кылуучу шартты жаратуу, чөйрөнүү түзө билүү абдан зарыл. Окутууну жөнөкөйдөн татаалга, жеңилден оорго, белгилүүдөн абстракцияга карата алып баруучу дидактикалык принципте окутуу зарыл.

Башталгыч класстаарда зат атооч кыска гана түрдө өтүлсө, 5-класста зат атоочтун толук аныктамасы берилүү менен кең түрдө окутулат. Ал эми жогорку класстарда окуучулар зат атоочтун башка сөз түркүмдөрүнөн болгон айырмачылыктарынан, анын негизги касиетинен - сөз түзүү жана сөз өзгөртүү касиетинен толук кабар алышат.

Зат атооч заттардын атын билдирет. Бул жагы төмөнкү класстардагы окуучуларга түшүнүктүү, бирок зат (предмет) деген сөз кеңири мааниде колдонуларын бардык эле окуучулар биле беришпейт. Мугалим балага «зат» деген түшүнүккө көзгө көрүнгөн предметтер, буюмдар (карандаш, стол) гана эмес, адамдар (Алым, Айша, окуучу, апа), түрдүү кесиптер (мугалим, агроном, врач), жаныбарлар (жылкы, кой, мышык, аюу), окуялар (көтөрүлүш, козголон, үркүн), кубулуштар (кыш, аяз, жай), асман телолору (жылдыз, планета, Ай, Күн) жана башкалар да кирерин мисалдар менен түшүндүрүп айтып бериши керек. Окуучуларга зат атоочту түшүндүрүүдө анын конкреттүү жана абстрактуу болуп бөлүнөрүн жана бул экөөнүн ортосундагы айырмачылыктарды белгилеп өтүү өтө зарыл. Себеби окуучулар абстрактуу маанидеги зат атоочторду сөз түркүмдөрүнүн башка түрлөрү менен көбүрөөк чаташтырып келе жатышарын практика көргөзүп койду.

Окуучулар «зат» деген түшүнүктүн маанисин чечмелеп алгандан кийин гана мугалим анын грамматикалык белгилеринен кабар берет.

Зат атооч башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланып сан, жак, жөндөмө жана таандык категорияларынын болгондугу менен айырмаланат. Бирок мугалим зат атоочту түшүндүргөндө анын ушул касиеттери менен гана чектелүүгө болбойт, тескерисинче, анын сүйлөмдөгү синтаксистик кызматынан да кабар берүүнү эске тутуу керек. Ал эми, зат атоочтун сүйлөмдөгү ролу анын негизги грамматикалык белгилеринин бири болуп саналарын окуучу эсинен чыгарбагандай кылып окуулуга тийиш.

Зат атооч жөнүндө жалпы түшүнүк берүүдө, окуучулардан анын энчилүү жана жалпы, абстрактуу жана конкреттүү, жандуу жана жансыз болушун окутууда зат атооч боюнча алган билимин чыңдоо, байланыш кебин өстүрүү максатында адабияттык окуу китебинен кыскача аталган сөз түркүмдүн бардык өзгөчөлүктөрүн чагылдыра алган текстерди таап, ага ат коюуга, андагы негизги ойду ажырата билүүгө, тексттин жөнөкөй планын түзүп, анын негизинде оозеки эркин, же тексттин мазмунуна жакын кылып баяндап берүүгө, бул текст стилдин кайсы түрүнө таандык экендигин билүүгө, тексттин конкреттүү жана абстрактуу, энчилүү жана жалпы, жандуу жана жансыз заттарды бөлүп көрсөтүүгө ж.б.у.с. жумуштарды аткарууну билүү керек. Ошондой эле, зат атооч сөз түркүмүн өтүүдө балдардын байланыш кебин өстүрүү үчүн зат атоочко байланыштуу түрдүү картиналарды, иллюстрацияларды, диафильмдери, ал гана эмес жөнөкөй гана табияттын бир көрүнүшүн пайдаланып текст түздүрүп, сочинениелердин түрлөрүн жаздырып, же болгон окуядан билдирүү, ой толгоо жаздырса эң сонун натыйжа берери шексиз.

Бирок зат атоочту, же жалпы эле сөз түркүмдөрүн окутууда сабактын максатынын ишке ашышы, окуучулардын байланыш кебинин өсүшү белгилүү деңгээлде мугалим тарабынан окуучуларга жат жазуу, изложение, же сочинение жаздыруу үчүн тандалып алынган адабий материалдардын, тексттердин, иллюстрация - картиналардын ылайыктуулугуна, сапатына байланыштуу болот. Ошондуктан, мугалимден окуучулардын көнүгүү, машыгуу жумуштарын өтөө үчүн материалдарды тандоодо өтө кылдаттык талап калынат.

Тилдик материалдарды иргөөдө төмөндөгүдөй талаптардын коюлушу зарыл:

- Айрым мисалдар же көркөм жана илимий адабияттардан алынган анча чон эмес үзүндүлөр курулушу, лексикалык байлыгы, синтаксистик түзүлүшүнүн ар түрдүүлүгү жагынан кемтиксиз болуп, кыргыз тилинин улуулугун, дараметин чагылдырып, балага чыгармачыл шык, дем бере алгыдай болушу талап кылынат.

Зат атооч оозеки жана жазуу кепте эң эле көп колдонулган сөз түркүмдөрүнүн бири. Айрым изилдөөчүлөрдүн текшерүүлөрүнө караганда көркөм чыгармалардагы он алты миң сөздүн 35-40 % на жакынын зат атоочко тиешелүү сөздөр түзөт. Ошондуктан зат атоочту окутуу сабактарында көркөм чыгарма-

лардан алынган тесттерди көбүрөөк колдонуу максатка ылайыктуу. Себеби алар айрым-айрым берилген сүйлөмдөргө караганда, окуучулардын ой жүгүртүүсүнө, дүйнө таануусуна жана сезимдерине күчтүүрөөк таасир этишет.

Зат атооч сөздөрдүн ийкемдүүлүгүн, тактыгын, образдуулугун жана көркөмдүүлүгүн көрсөтүү үчүн мугалим ылайыктуу, эн сонун үлгүлөрдү тандап гана тим болбостон, аларды класста көркөм окуп бериши керек. Ал тургай байланыш кепти өстүрүү көнүгүүлөрү үчүн алынган айрым-айрым сүйлөмдөр окулуп берилет. Эгерде, мугалим аларды андагы тийиштүү эрежелерди, паузаны, логикалык басымды сактап, көрктүү окуп берсе, тексттер байланыштуу болот. Мындай тексттер окуучулардын байланыш кебин өнүктүрүүдө аларга терең таасирин тийгизиши мүмкүн.

Зат атоочтун таандык, жөндөмө, жак категорияларын түшүндүрүү сабактарында балага жаңыдан гана тааныш болуп келе жаткан формалардын, мүчөлөрдүн, уңгулардын колдонуу, өзгөрүү, ылайыкташуу сыяктуу закон ченемдүүлүктөрүн чечип берүү байланыштуу тексттерди өркүндөтүүдө абдан пайдалуу.

Мектеп турмушун, баланын коомдук ишмердүүлүгүн, мектептеги жана андан сырткары чөйрөдөгү эмгегин чагылдырган башталгыч класстар үчүн «Байчечекей», жогорку класстар үчүн «Келечек» сыяктуу гезиттерден алынган үзүндүлөрдү, чакан тексттерди зат атоочту үйрөтүү сабагында колдонуу зор тарбиялык мааниге ээ жана да булар окуучунун предметке болгон кызыгуусун арттырат. Ошондой эле, бул жогорку класстын окуучулары үчүн дүйнө таануучулук мүнөзгө ээ болгон мезгилдүү басма сөз булактарынан материалдарды келтирүүдө сөзүстөйүттүкүдө байланыш кепти өстүрүү үчүн материалдарды адабият сабагында өтүлгөн чыгармалардан алуу зарыл. Грамматика – зат атооч менен адабияттын ортосунда тыгыз байланыштын жаралышы. Окуучу үйрөнүп жаткан категорияларынын (таандык, жөндөмө, жак, сан) байланыш кептеги жашоосун, колдонулган чөйрөсүн байкап, теориялык жактан алган билимдерни практика менен чынайт. Натыйжада окуучу зат атоочту, анын категорияларын үйрөнөт, эрежелерди жана аныктамаларды курулай жаттоодон четтейт. Түшүнүп, аларды иш жүзүндө, өзүнүн кебинде колдонууга үйрөнөт. Заттын конкреттүү маанисинен, текст түзүүдөгү ролунан, кептин стилдерине

жана түрлөрүнө катышуу жөндөмдүүлүктөрүнөн толук кабардар болот.

Адабият боюнча түзүлгөн программада каралган чыгармалардан сырткары зат атоочту окутууда байланыш кепти өстүүрү үчүн мугалим башка предметтердин тилдик материалдарын колдонот. Бул жумуш эне тилин окутуунун башка предметтер менен болгон байланышын да өтөйт. Окуучуларга мектептеги дисциплиналардын баарын жакшы өздөштүрүү үчүн эне тилин жакшы билүүгө, байланыштуу болоору түшүндүрүлөт.

1. Зат атооч сөз түркүмүн окутууда байланыш кепти өстүрүүнүн мааниси

1. Зат атоочтун грамматикалык формаларын маңыз менен бирдиктүү карайт, грамматикалык категориялардан реалдуу чындыкты көрсөтөт. Предметтик байланыштардын өз ара мамилесин ачып берет жана буга байланыштуу дүйнөгө болгон көз карашты калыптайт.
2. Зат атоочту окутуу сабагында байланыш кепти өстүрүү окуучунун орфография, пунктуация боюнча аткаруучу жумуштардагы кебинин өнүгүшүнө, стилистикалык шык-жөндөмдөрдү иликтөөнүн иштелип чыгышына негиз болот, ошондой эле адабий кептин нормаларына ээ болууга шарттайт.
3. Мугалимдин байкоосу алдында зат атооч сөз түркүмүнө гана мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү, фактыларды башка сөз түркүмдөрүнүн тилдик көрүнүштөрү менен салыштыруу, өз ара байланышын түзүү, жыйынтыктарды жана жалпылыктарды жасоо менен окуучу ошол эле мезгилде өзүнүн ойлоо маданиятын жана кеп байлыгын өнүктүрөт.
4. Байланыш кеп жумуштары зат атооч жөнүндөгү грамматикалык түшүнүктү кенейтүүгө жана терендетүүгө жардам берет.

2. Зат атооч сөз түркүмүнүн окутуудагы кепти өстүрүүнүн максаты

1. Окуучунун сөз байлыгын (сөздүгүн) өнүктүрүү. Мугалим окуучуларга конкреттүү жана абстрактуу, жандуу жана жансыз,

жалпы жана энчилүү зат атоочтор жөнүндө маалымат берүүдө окуучуларга алардын маанисин чечмелеп, түшүндүрүп берүү менен эле тим болбостон, атайын көнүгүүлөрдүн жардам менен бул сөздөрдү өздөрүнүн кебинде активдүү колдоно билүүлөрүнө шарт түзөт. Натыйжада окуучуда сөзгө кызыгуу, ыклас, урмат пайда болот. Бул үчүн алар: ? кандай атаса жакшыраак, тагыраак болот? Деген суроолорго Эмне үчүн мындай дешет? Мындай атаса болобу ? сыяктуу суроолорго токтолуулары керек. Сөз бир гана сабакта колдонулуучу каражат болуп калбай, баланын сөз капчыгынан, сөздүгүнөн орун алып, ага көп жолу кызмат кылгыдай болушу абзел. Баланын оозеки кебин өстүрүүдө заттык маанидеги вульгаризм, варваризм, диалектизм сөздөрдү адабий тилдеги сөздөр менен алмаштырып айтылышына көз салуу зарыл. Сөздүк жумуштар баланы чөйрө менен байланыштырат.

2. Заттагы кептин грамматикалык белгисин калыптандыруу. Мугалим окуучуларга алар үчүн жаңы болгон заттын грамматикалык формалары менен тааныштырат. Байланыш кепти өстүрүүчү атайын көнүгүү, машыгууларды өтөйт. Татаал грамматикалык формалардын (мисалы аягы -ск, -нк, -фть, -нг, -нд, -мн менен бүткөн сөздөрдүн жөндөлүшү, таандык уландылар уланып турган зат атооч сөздөрдүн жөндөлүшү ж.б.) туура колдонулушун үйрөтөт. Натыйжада окуучуларда грамматикалык жактан туура сүйлөө жана сабаттуу жазуу өнөкөтү иштелип чыгат.

3. Тыбыштык кеп маданиятын тарбиялоо

Зат атоочторду окутууда оозеки байланыш кепти өстүрүүнүн бирден-бир максаты - окуучулардын тилдин тыбыштык курулушуна, тыбыштарды туура айтуу ык - машыгууларына ээ болуусу. Баланы сүйлөшүү маданиятына үйрөтүү, туура кептик манераны туруктуу адатка айландыруу өтө маанилүү (жылуу маанай, жумшак тон, көңүл буруу калыбы, аңгемешилип жаткан адамга жиберилген көз караш, мамиле, жаңы коомдо өзүн тутуу, алып жүрүү ж.б.)

Тыбыштык кептин эн маанилүү сапаты анын көркөмдүүлүгүндө. Чыгаан педагог Н.К.Крупская балдарды бул сапатка тарбиялоо өтө зарыл экендигин белгилейт. Бул сапаттын алардын кийинки турмушуна, келечегине ар биринин ыкыбалына туура келүүчү эл алдында чыгып сүйлөөсүндө, оратордук жу-

муш аткаруусунда, жалпы эле пикир алышуусунда, өз оюн жеткиликтүү, жугумдуу кылып берүүдө мааниси эбегейсиз зор экендигин айтат.

Баланын кебиндеги табигый көркөмдүүлүктү максатсыз, калыпка салынган сабактар. көнүмүш адаттар менен токтотуп, басынтып жибербестен, колдон келсе ар бир сабакта анын өнүгүшүнө мүмкүнчүлүк түзө билиш керек. Мына ошондо гана «кеби мазмунга толгон, көздөрү күйүп жанган, жүзүнөн жана жестинен ою, сезими чагылып турган ораторду көрүүгө болот» (Крупская Н.К. О школьном воспитании. –Москва, 1997: 125).

4. Сүйлөшүү кебин калыптандыруу

Балдардын кепти уга билүүсү, түшүнүүсү: багытталган кепти түшүнүү, сөздү кубаттап туруу, суроолорго жооп берүү жана суроо. Байланыштуу сүйлөшүү кебинин деңгээли баланын сөздүк запасынын абалынан жана тилдин грамматикалык (зат атоочтук) түзүлүшүн өздөштүрүүсүнө байланыштуу болот. Сүйлөшүү кеби ангемелешүү учурунда өзүн маданияттуу алып жүрүү, адептүүлүк сыяктуу адаттарды талап кылат.

5. Айтып берүүгө (монологдук кепке) үйрөтүү

Зат атоочту окутууда байланыш кепти өстүрүү ойлоонун, анын түрдүү сапаттарынын калыптануусуна түрткү берет. Мындан сырткары баланын айтып берүүсү анын сөздүк запасынын айкындалуусуна, фразаларды кура билүүгө, мазмунду композициялык формага келтирүүгө жардам берет. Окуучуда дайым эле көргөзмөлүүлүк менен коштолбогон ангемелерди, байкоолорду уга билүүсү (бала көрө гана билбестен, уга да билиши керек), түшүнүүсү жана укканын кайра жаратуусу калыптанат. Ошондой эле мугалим окуучуларга мазмунунан жана формасынан өз алдынчалык жана баланын чыгармачыл активдүүлүгү чагылып турган баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү ангемелерин түздүрөт.

6. Жазуу кебин өстүрүү

Зат атоочту окутууда мугалим окуучунун оозеки байланыш кебин өстүрүү менен гана чектелип калбастан, окуучуну өз оюн кагаз бетине түшүрө билүүгө, пикирин жазма иретинде берүүгө да үйрөтүшү керек. Ал үчүн темага байланыштуу окуучулар изложение, сочинение, сын-пикир, репортаж, доклад, кулактандыруу, реферат ж.б.у.с. жазма жумуштарын аткарышат. Мындай жумуштарды системалуу жүргүзүү окуучунун ойлоосун өстүрүп, стиль жагынан сабаттуу жазууга, ар бир сөздү өз орду менен пайдаланууга, сүйлөмдү синтаксистик жактан туура түзө билүүгө үйрөтөт.

7. Көркөм адабият менен тааныштыруу

Окуучулар алгачкы күндөн тартып эле көркөм адабиятты сүйүп окууга, аны жөн эле окуу менен чектелбестен, окуганын түшүнүп, керектүү жерлерин эстеп калгыдай болуп, каармандар жөнүндө өз оюн айта алууга, чыгарманын мазмунун иреттеп айтып берүүгө, цитата алууга, пландаштырууга, текст боюнча конспект, тезис түзө алууга жетишиши керек.

Ошентип, биз жогоруда зат атоочту окутуудагы байланыш кепти өстүрүүнүн жети негизги максатын бөлүп көрсөттүк. Окутуу жараянында булар көпчүлүк учурда жуурулушуп, кошулушуп келишкендигине карабастан, ачык бөлүп көрсөтүү зарыл. Мисалы, мугалим окуучуларга таандык уландылар уланган зат атоочтордун жөндөлүшүнүн жана алардын кепте грамматикалык жактан туура колдонулушунун үйрөтүлүүсү анын тыбыштык жагына, сөздүн маанилик жактан туура колдонулушуна көңүл бурууга туура келет. Бирок бул көнүгүүлөрдүн негизги максаты болуп кептин грамматикалык жагын калыптандыруу болуп саналат. Ал эми, башка маселелер ошону менен катар чечилет. Окуучулардын байланыш кебин өркүндөтүүдөгү ар бир максат маселенин мазмуну өзүнчө өзгөчөлүккө ээ жана аны чечүү үчүн ойлонулган ылайыктуу усулдарды жана окутуунун ыкмаларын тандап алууну талап кылат.

Окуучулардын оозеки жана жазуу кебин бирдей өстүрүү иши эне тили мугалиминин алдына коюлган эң бир орчундуу милдеттерден. Себеби булар экөө тең ойлоонун натыйжасынан чыга турган өз ара тыгыз байланыштуу көрүнүштөр. Бирок биз

окутуунун бул бөлүгүндө окуучулардын зат атооч сөз түркүмүн үйрөнүү менен байланыштуу оозеки кебин гана өстүрүүнүн жолдоруна, ыкмаларына басым жасамакчыбыз.

Сүйлөшүү кеби - оозеки кептин жөнөкөй формасы: ал пикирлеш тарабынан колдоого алынат, кырдаалдуу жана эмоционалдуу. Себеби пикирлешүүчүлөр бири-бирин түрдүү мимика, интонация, жест, көз караш сыяктуу көркөм каражаттардын жардамы менен түшүнүшөт. Сүйлөшүү кеби байланыштуу, түшүнүктүү, логикалык жактан туура болуусу керек, антпегенде ал пикир алышуунун куралы болуудан калат. Сүйлөшүү кебин мындай денгээлге жеткирүүнүн бир ыкмасы баланы баарлашууга, маектешүүгө катыша билүүгө үйрөтүү.

Баарлашуу, аңгемелешүү же маектешүү - көнүмүш (алдын-ала даярдалбаган) диалогдон айырмаланган, кандайдыр бир теманы талкуулоого, тактоого багытталган, баарлашуучулардын алдын-ала даярдануусун талап кылган өзгөчө диалог. Бул ыкма балдардын билимин системага келтирүү үчүн колдонулат, ал баланы туура жана ачык жыйынтыктарга алып келет. Аңгемелешүүнүн темасы баланын жашына, тажрыйбасына, окутуунун максатына ылайык тандалат.

5-класста зат атоочту окутууда аңгемелешүүнүн темасы аталган сөз түркүмү боюнча өтүлүп жаткан материалдарга ылайыктуу белгиленет. Мисалы: жандуу жана жансыз заттарды өтүүдө - «Боз үйдүн жасалгасы», «Биз билген жылдыздар», энчилүү жана жалпы аттарды өтүүдө - «Кыргызстандын кооз жерлери», «Мен сүйгөн каарман»; сан категориясын өтүүдө - «Келгин куштар», эч кандай мүчөнүн жардамысыз, өз алдынча туруп көптүк мааниге ээ болгон зат атооч сөздөрдү өтүүдө - «Жыл мезгилдери», абстрактуу зат атоочторду окутууда-«Жат адаттар кайсылар», же «Жакшы кыз - жакадагы кундуз» сыяктуу темада аңгемелешүүлөрдү уюштурса болот. Бул темалар баарына бирдей жакын болгондуктан, маектешүү кызыктуу жана жандуу өтөт. Мындай аңгемелер балдарды жакындаштырып, бири-бирине болгон кызыгуусун арттырат. Себеби балдар өздөрүнүн жеке көз карашын, тема боюнча билгендерин эркин айтып беришет.

Аңгемелешүү учурунда мугалим окуучунун кебиндеги каталарды, кемчиликтерди тез байкап (көпчүлүк окуучулар жанында жок заттарды, предметтерди элестетүү менен сүрөттөгөндө сөз

таппай мындай-мындай, анан, неме сыяктуу ашыкча сөздөрдү жана жесттерди пайдаланышат), өз учурунда оңдой алат.

Демек, зат атоочторду окутууда аңгемелешүүнүн, маектешүүнүн тарбиялык жана билим берүүчүлүк мааниси чоң. Анда алардын билими жана түшүнүгү бышыкталып, эркин, байланыштуу сүйлөөгө көнүгөт, сөздүгү активдешет жана зат атоочтордун грамматикалык формалары жөнүндө алган билимин практикада пайдаланышат. Бирок аңгемелешүү методу өзүнүн эффективдүүлүгүн туура уюштурулган учурда гана берет.

Окуучулардын тажрыйбасын системага келтирип, аларга маектин негизги мазмунунан алыстап кетүүсүнө жол бербей, аңгемелешүүнү аягына чыгарып, ийгиликтүү жыйынтыктоо үчүн, бардык материалдарды, өзгөчө так, логикалык ырааттуулукта жайгаштыруу керек: баарлашууну баштоо, баарлашуу үчүн алынган көрүнүшкө анализ, элементардык жыйынтыктоо (синтез).

Өзгөчө маектин негизги бөлүгүн структуралоо зарыл. Кээде мугалим окуучуларга кокустан жаралган суроолорду берет, же маек бири-бири менен байланышы жок суроо - жооптордон туруп калат. Бул туура эмес. Маекти бир нече бөлүккө бөлүп алуу керек. Маанилүүсүн алгач айтып, кошумчаларын маектин аягына жайгаштырып койсо дурус болот. Ар бир бөлүктө окутуунун түрдүү ыкмалары колдонулушу мүмкүн: суроолор, түшүндүрмөлөр, көркөм чыгармалардан үзүндүлөр окуу, ыр айтуу, цитаталар келтирүү жана башкалар. Бир бөлүктүн кандайча аяктап, экинчи бөлүккө кантип өтөөрүн мугалим алдын-ала ойлоноштурат.

5 - класста зат атоочтордун жалпы жана энчилүү болуп бөлүнүшүн өтүүдө «Биз жашаган шаар» деген темада аңгемелешүү өткөрсө болот жана биз аны төмөндөгүдөй пландаштырууну сунуш кылаар элек.

А. Маектин башталышы. Аңгемелешүүнү балдарда кандай шаарлардын аталыштарын билишээрин суроодон баштайбыз (атаган шаарлардын аттарын доскага жазабыз). Ал эми, биринчи жолу шаарлар кантип пайда болгонун билесиңерби? (Балдардын жообун уккандан кийин, Байыркы Египеттеги фараондордун курдурган шаарлары, же кадимки эле Ош, Ташкент, Самарканд шаарларынын жаралуусун айтып беребиз). Ал эми биздин

шаар кантип аталат? (Ош шаарынын мындайча аталып калышы жөнүндөгү уламыштардан айтып беребиз).

Б. Шаар элеси. Шаарыбыз эмнеси менен белгилүү, башка шаарларга, айыл - кыштактарга кандай продукцияларды берет? (Балдарга белгилүү түшүнүктөрдөн бир - эки мисал келтирилет). Кандай фабрикалар иштейт? (жообу доскага жазылат). Кимдин ата-энеси кайсы жерде эмгектенерин айтып берүүсү суралат. Шаардыктардын эмгекчилдиги айтылат, шаар эмгеги менен даңктуу экендиги түшүндүрүлөт (айрым продукциянын үлгүлөрү, же тийиштүү сүрөттөр көрсөтүлөт).

В. Шаардагы кооз жерлер. Шаарыбыздын кооз жерлерин, андагы белгилүү адамдарга коюлган эстеликтерди билесиңерби? (Жооптор доскага жазылат).

Г. Шаардагы эс алуу. Шаардыктар шаардын кайсы жерлеринде эс алышат? Силер ата-энеңер менен кайсы жерлерде болгонсунар?

Д. Маектин аягы. Ош шаарынын картасы менен таанышуу, түстүү сүрөттөрдү көрүү. Ош шаары сыймыктанууга, сүйүүгө, урматтоого татырлык шаар экендигин белгилөө менен аңгемелешүү жыйынтыкталат.

Окуучулардын көңүлүн доскага бурабыз, анда аңгемелешүүнүн жүрүшүндө окуучулардын өздөрүнүн берген жоопторунун негизинде төмөнкүдөй жалпы жана энчилүү аттар жазылып коюлат (Мындай жазууну аңгемелешүүнүн жүрүшүн бузбай, окуучуларды алагды кылбай жүргүзүү керек):

1. шаар: Москва, Ош, Бишкек, Ереван ж.б.у.с.;
2. тоо: Сулаймантоо, Керметоо, ж.б.у.с.,
3. театр: Бабур атындагы, С.Ибраимов атындагы, Кыргыз драматеатры;
4. кинотеатрлар: «Семетей», «Космос», «Луч», «Кыргызстан»;
5. китепканалар: Токтогул Сатылганов атындагы Ош областтык китепканасы, Алишер Навои атындагы Ош шаардык китепканасы;
6. парктар: Токтогул Сатылганов атындагы Ош шаардык паркы, Алишер Навои атындагы Ош шаардык паркы;
7. эстеликтер: Токтогул Сатылгановдун эстелиги, Алишер Навои эстелиги, В. Голубев эстелиги, Курманжан датка эстелиги, В. И. Ленин эстелиги.

Жогорудагылардын негизинде окуучулардын жалпы жана энчилүү зат атоочтор боюнча алган билимдери бышыкталат.

Зат атоочторду окутуу процессинде окуучулардын сөздүктөрүн активдештирүү үчүн аңгемелешүүдө түрдүү сөздүк жумуштар аткарылат: балдарга мааниси анча түшүнүксүз айрым зат атооч сөздөрдүн мааниси чечмеленилет, же келип чыгуусу иликтенилет (мисалы: борошо, шыбага сыяктуу сөздөрдүн маанисин окуучу биле бербейт, же болбосо самолет деген сөз орустун само - өзү, лет- учуучу деген сөзүнөн келип чыккан ж.б.у.с.).

Аңгемелешүүдө түрдүү, анча чоң эмес сөз оюндарын (мисалы. бир окуучу китеп деген затты айтса, кийинки окуучу ал сөздүн аягындагы тыбыш менен башталган затты пахта деп аташы керек, кийинки окуучу атай тургаан зат а тамгасы менен баштайт, мисалы: алма- анар- ракета- айран ж.б.), же оюн менен коштолот. «Мындай, же мындай эмес» сыяктуу көнүгүүлөрдү, табышмактарды пайдаланып, музыка уктуруп, көркөм чыгармалардан үзүндүлөрдү окуса да болот. Аңгемелешүүнүн ар биринде көрсөтмө куралдар пайдаланылат.

Эскертүү: Аңгемелешүүнүн мындай жөнөкөй формасын 5-класстын окуучулары менен иштөө бир топ ыңгайлуу.

Монологдук кеп психологиялык жактан диалогдук кепке караганда татаал келет. Ал өтө кеңдиги, жайылтылгандыгы менен айырмаланып турат, себеби сүйлөөчү угуучуларды окуялардын шарты менен тааныштырып, баяндалып жаткан нерсе алар үчүн жеткиликтүү болуусуна жетишүүгө аракет кылат.

Айтып бере билүү адамдын пикир алышуу жараянында зор мааниге ээ. Ошондой эле бул ык - бала үчүн таануунун каражаты, өз билимин текшерүүнүн жолу.

Баланын кебинин калыптанышы анын логикалык ойлоосунун калыптанышы менен тыгыз байланышта дедик. Андан сырткары, монологдук кепти түзүү үчүн окуучу тилдин грамматикалык түзүлүшүн жакшы өздөштүрүп, сөздүк запасты эркин колдоно билиши абзел.

Зат атооч сөз түркүмүн окутууда окучулардын байланыштуу оозеки кебин өстүрүүнүн экинчи бир жолу -айтып берүүгө (рассказ) үйрөтүү.

Айтып берүүгө үйрөтүү (рассказ)- кандайдыр бир фактынын байланыштуу, кеңейтилип баяндалышы. Бул жараянга ба-

ланын өздүк тажрыйбасы, эмоциясы чагылат. Мазмунуна карата айтып берүүлөрдү 2 түргө бөлсө болот:

- а) фактыларга негизделген айтып берүү;
- б) чыгармачыл айтып берүү.

Фактыга негизделген айтып берүүнүн мазмуну конкреттүү окуяга туура келип, фактыларга негизделиши керек. Айтып берүүнүн мындай түрүндө окуучунун сезими, кабылдоосу (түшүнүгү боюнча айтып берүү) жана элестетүүсү (эстөө боюнча айтып берүү) чагылышы мүмкүн. Фактыларга негизделген айтып берүүлөрдүн үлгүлөрү, белгилүү бир затты, предметти (өсүмдүктү, оюнчукту), же кандайдыр бир көрүнүштү, кубулушту, окуяны (жамгыр, бороон, үркүн) сүрөттөп айтып берүү.

Ойдон чыгарылган материалдарга негизделген чыгармачыл айтып берүүлөрдү түзүүдө (кыялдануу боюнча түзүлгөн айтып берүүдө да бала өз тажрыйбасын колдонот, бирок айрым маалыматтарды жаңы кырдаал менен бириктирүү, кандайдыр бир окуяны болжолдоосу талап кылынат) окуучу ой жүгүртүү ыкмага өтөт.

8. Формасы боюнча айтып берүү

Мындай айтып берүүнүн төмөнкүдөй түрлөрү бар:

1. Сүрөттөп айтып берүү. Сүрөттөп айтып берүү - бул же тигил предметтин, көрүнүштүн, окуянын, кубулуштун мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө токтолуу. Мындай ыкма зат атоочторду, жандуу жана жансыз кыймылдуу жана кыймылсыз, адамзаттык, же адамзаттык эмес зат атоочторду окутууда пайдаланылат. Сүрөттөп айтып берүү өз алдынча структурага ээ. Балага айтып жатканда, нерсенин башталышын (предметтин атын), мүнөздүү сырткы белгилерин (кандай предмет, кандай бөлүктөрү бар, алардын кереги эмне? ж.б.у.с.), олуттуу кыймыл-аракеттерин бөлүп көрсөтүү иши керек кылынат.

2. Сюжеттик айтып берүү. Сюжеттик айтып берүү - кандайдыр бир убактылуу ыраатуулукта алмашылып турган окуяны, көрүнүштөрдү айтып берүү саналат. Сюжеттик айтып берүүдө сөзсүз каармандар катышат, эпизоддор жөнүндө сөз болот.

Зат атоочту окутуу сабагында окуучуунун байланыштуу оозеки кебин өстүрүү үчүн айтып берүүлөрдүн төмөндөгүдөй түрлөрүн колдонсо болот:

1. Кабылдоо боюнча айтып берүү. Мында окуучу мугалим тарабынан сунуш кылынган предмет, сүрөт, же көрүнүштү көзү менен көрүп, сүрөттөп айтат.

2. Эстеп айтып берүү. Эстеп айтып берүү, же эскерүү боюнча айтып берүү. Айтып берүүнүн бул түрүндө окуучу башта өзү күбө болгон окуяларды, көрүнүштөрдү, кубулуштарды эстеп айтып берет.

3. Сүрөткө, көргөзмө куралдарга карап аңгеме түзүп айтып берүү. Айтып берүүнүн бул түрү баяндоо, аңгемелешүү түрүндө жүрөт.

4. Аңгеме түзүп айтып берүү. Эч кандай көрсөтмө куралсыз мугалим тарабынан сунушталган тема боюнча аңгеме түзүп айтып берүү. Айтып берүүнүн мындай калыбы мугалимдин сөзү аркылуу турмушка ашат.

Түзүлгөн аңгемелердин байланыштуу, угуучуга түшүнүктүү, анык, так болушун жана объективдүү чындыкты туура чагылдырышын мугалим көзөмөлгө алат.

Мугалим аңгеменин көркөмдүүлүгүнө (аткаруудагы), сүйлөп жатканда баланын өзүн кармоо маданиятына да көңүл бөлүп турат. Окумуштуу Е.И.Тихеева бул багытта төмөндөгүлөргө токтолот. Сүйлөп жаткан окуучу мугалимге гана эмес, бардык жолдошторуна кайрылат. Ошол эле учурда окуучу туруу, доскага чыгуу, жолдошторунан жүзүн алып качпоо сыяктуу тиешелүү маданий ык – машыгууларга көнүгөт. Эл алдына чыгып сүйлөөгө окуучулар үчүн алардын жеткинчек маалдарынан тартып даярдык көрүп барылат.

Жогоруда белгилегендей монологдук кеп диалогдук кепке караганда татаал жана өзгөчө курулушка ээ. Ошондуктан баланы монологдук кептин бир түрүн айтып берүүгө даярдоо бир нечелеген ыкмаларды колдонуну талап кылат.

1. Тексттин планын түзүп айтып берүү. Тексттин планын түзүп айтып берүү баяндоонун мазмунун жана ырааттуулугун аныктаган 3-4 негизги суроолордон турушу мүмкүн. Балдардын аңгемелери ар тараптуу, кененирээк болушу үчүн мугалим алдын ала кошумча суроолорду даярдап алат. Мугалим айтып берүүчүнүн темадан, же пландан алыстап кетпешине өзү көз са-

лат. Ошондой эле буга окуучуларды да жолдошунун аңгемесин текшерип туруусун талап этет.

Абстрактуу жана конкреттүү зат атоочторду окутууда окуучулардын байланыштуу оозеки кебин өстүрүү, айтып берүүгө көнүктүрүү үчүн «Чыныгы дос» деген темада оозеки аңгеме түздүрсө да болот. Маселен, анын планын биз төмөндөгүдөй сунуштаар элек:

1. Достук деген эмне?

2. Досунду мүнөздөп бер (жакшы, жаман сапаттарын айт).

3. Досунда кандай сапаттардын болушун каалайсың?

4. Достон чыныгы достун айырмасы эмнеде?

Кошумча суроолор:

1. Достукка татыктуу болуу деген эмне?

2. Достук дайыма эле кыз менен кыздын, бала менен баланын ортосунда болобу?

3. Достук жөнүндө кандай макал-лакаптарды, учкул сөздөрдү билесин? ж.б.у.с.

Аңгемелер, тексттер айтылып бүткөндөн кийин, мугалим колдонулган абстрактуу зат атоочторду белгилеп, сабакты жыйынтыктайт. Мындан тышкары, ал планды окуучулар менен биргеликте коллективдүү түрдө түзүшү мүмкүн. Ал үчүн мугалим текст, аңгеме түзүлгөнгө чейин класста бул тема боюнча талкуу жүргүзөт. Мындай ыкма баланын демилгесин жандандырып, алдын-ала керектүү сөздүктү активдештирет. Талкуудан соң мугалим окуучуларга тарбиялык мааниси бар, чечүүнү талап кылуучу пунктарды тандап алат.

Айрым сабактарда текстти, же аңгемени кээ бир бөлүктөр боюнча түзүү ыкмасы керектелет. Мындай ыкманы колдонуу окуучуларга бир топ ыңгайлуу. Ал тексттин мазмунан айрым объектилерди бөлүп көрсөтүүдө, бөлүктөргө ажыратып сүрөттөөдө керектелет. «Зоопаркта», «Жыл мезгилдери», «Жайлоодо» сыяктуу картиналар менен иштөөдө колдонулат. Жандуу жана жансыз зат атоочторду окутууда, кыймылдуу заттарды сүрөттөөдө, маселен, «Зоопаркта» деген картинаны пайдаланып, оозеки текст түздүрсө болот, мындай теманы сунуштоо менен мугалим аны алдынала майда бөлүктөргө, же подтемаларга бөлүп алат. Мисалы: «Кана, кирпичечен жөнүндө айтабыз, шашылбай прети менен сүрөттөйлү», - деген кепти түзгөндөн кийин окуучулар жогурудагы ойду аткарууга киришет. Бул үчүн аларга

план сунушталат. Панда тема майда бөлүктөргө бөлүнөт. Булар, маселен, төмөндөгү суроолор:

1. Кирпи кандай жандык?
2. Кирпи кандай жерлерде жашайт ?
3. Кирпинин жашоодогу орду эмнеде?
4. Кирпи эмне менен тамактанат?
5. Кирпинин тону эмне менен менен капталган?
6. Кирпи кандайча кыймылдайт?

Окуучулар бул суроолорго обол оозеки, андан соң жазуу жүзүндө текст түзүп көнүгөт. Натыйжада окуучулар сабактын аягында мугалимдин кийлигишүүсүз эле жогорудагы түзүлгөн пландарга, жоопторго негиздешип, даяр тексттерди, аңгемелерди айтып бере алышкан болот. Эскертип коюучу нерсе, мындай жөнөкөй ыкмалар окуучулардын байланыш кебин өстүрүү үчүн 5-класста гана колдонулат.

Окуучуларды грамматикалык жана логикалык жактан ырааттуу оозеки тексттерди түзө билүүгө көнүктүрүү - олуттуу жумуш. Аны алар көркөм, жеткиликтүү жана даана түзө билүүгө машыгышат. Бул үчүн мугалим үлгүлөрдү пайдалануу ыкманы колдонот.

Үлгүлөрдү пайдалануу ыкма башка ыкмаларга караганда окуучуларды байланыш кепке үйрөтүү процессин бир топ жеңилдетет. Үлгүлөр окуучулардын түзө турган тексттинин болжолдуу мазмунун, көлөмүн жана ырааттуу жайгаштырылышын чагылдырып турууга тийиш. Ошондой эле, бул ыкма окуучуларга тийиштүү сөздөрдү тандап алууну да жеңилдетет. Мугалим мындай жөнөкөй үлгү ыкмаларды окуучулардын байланыш кебин өнүктүрүү үчүн 5-7-класстарда кеңири колдонсо болот. Ал эми анын бир аз татаалыраак түрлөрү жогорку класстын окуучуларынын байланыш кебин өркүндөтүүдөрдү пайдаланыш кебин өркүндөтүүнүн дагы бир жолу - мугалимдин сөзү, же болбосо анын айтып берүү ыкмасы. А.В. Чичерин бул ыкманы окуучулардын «текст, аңгеме түзүүсүнө импульсту жаратат»-, деп белгилейт. Себеби бул ыкмада окуучулар текстти, же аңгемени мугалимди тууроо ыгында түзүшөт. Натыйжада алар өз ойлорун жөнөкөй жана жеңил бере билүүгө жетишкен болот. Ошону менен бирге бул ыкма окуучуларды чечендик өнөргө да даярдайт.

Окуучулардын байланыш кебин өнүктүрүүдө мугалимдин айтып берүүсү, же болбосо анын сөз ыгы окутуунун кийинки баскычтарында сөз устаттарынын жана белгилүү чечендердин эл алдында чыгып сүйлөгөн сөздөрүнөн үзүндүлөрдү грампластинкадан жана магнитофондон угузуу ыкмалары менен алмаштырылат. Натыйжада окуучулар уктурулган тексттердин негизинде өздөрү түзгөн тема боюнча сүйлөп көнүгүшөт. Ошону менен бирге алар аны магнитофонго жаздырып угушат жана башкаларга уктурушат. Магнитофонго жаздырып кайрадан угууда окуучулар өздөрүнүн оозеки кебиндеги каталарды байкашат жана аны оңдоп үйрөнүшөт. Окуучулардын өздөрүнүн байланыш кебин өркүндөтүү үчүн болгон мындай иш алып баруулары алардын сүйлөө маданиятын арттырат, мектеп радио түйүнүнөн билдирүүлөрдү берүүгө көнүктүрөт. Окуучулардын мындай иш чаралары алардын сынчыл ой көз-караштарында бааланып турууга тийиш.

Окуучулардын оозеки байланыш кебин өркүндөтүүдө мугалим төмөндөгүлөргө көңүл бөлүүгө тийиш. Булар - окуучулардын кебиндеги үн, үндүн тону, үндөгү логикалык жана грамматикалык басымдар, пауза, темп ж.б.у.с. көркөм каражаттардын мааниси. Келтирилген белгилерди мугалим окуучуларга өзү көркөм сүйлөп түшүндүрөт жана алардын колдонулушун көрсөтмө куралдардын жардамы менен тааныштырат. Ошондой эле, ал мунун үстүнөн окуучулардын иштөөсүн көзөмөлгө алат, көркөм сүйлөп көнүгүүсүн тестейт. Сөз устаттары тарабынан аткарылган көркөм окуу тексттерин грампластикадан, же магнитофондон угузат. Уктурулган тексттердеги үн каражаттарынын колдонулушу белгилеттирилет. Окуучулар мунун негизинде өздөрү түзгөн текстти оңдошот. Ошондой эле, алар муну көрктүү сүйлөп көрүшөт. Натыйжада окуучулардын оозеки байланыш кебинде үн каражаттарын тура колдонуу жана аны өркүндөтүү салты пайда болот.

Жогоруда биз V класстын окуучуларына мүнөздүү болгон оозеки-диалогдук жана монологдук кептин композициялык формаларын өнүктүрүүнүн жолдоруна токтолдук. Ал эми, VI-XI класстарда оозеки - монологдук кептин төмөндөгүдөй композициялык формаларын өнүктүрүү ишин талап кылынат:

- коомдук, саясий жана "мектеп" темаларына байланыштуу маалымат;

- турмуш-тиричилик маалыматы (окуучу өзү жөнүндө, өткөргөн күндөрү туурасында, көргөн нерселери боюнча сүйлөп берет);

- сынчыл көз караш маалыматы (класстык, мектептик ж.б.у.с. чогулуштарда);

- жыйындарда чыгып сүйлөө (китептерди, көркөм фильмдерди, спектаклдерди ж.б.у.с талкуулоодо);

- отчет берүү (мектепте уюшулган “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” ж.б.у.с. уюмдарынын чогулуштарында);

- үгүт - насаат иштерин жүргүзүү (окуучуларды, мектеп жамаатын, элди кандайдыр бир иш чараларга, катышууга чакыруу);

- билдирүүлөрдү жана докладдарды жасоо (мектеп предметтерин үйрөнүү темаларында);

- куттуктоо (салтанаттуу чогулуштарда, белгилүү инсандар менен болгон жолугушууларда);

- саламдашуу кебин сүйлөө (салтанаттуу жолугушууларда).

Жогоруда аталган монологдук оозеки кептин композициялык формаларын зат атооч сөз түркүмүн окутууда, тагыраак айтканда, аны жыйынтыктоодо жүргүзүлөт.

Мугалим окуучу тигил, же бул стилде оозеки текст түзүп жатканда, алардын ар бирине мүнөздүү тилдик каражаттары туура пайдалануусун, адабий тилдин нормасын сактоосун, кептин түрлөрүн (сүрөттө, баяндоо, ой жүгүртүү) туура түзүүсүн көзөмөлгө алат.

Зат атооч сөздөрдү пайдаланып, жогорудагыдай оозеки кептин композициялык формаларын түзүү менен окуучу алардын табиятынын бирдей эместигин байкайт. Ошону менен бирге ал зат атооч сөздөрдүн ар түрдүүлүгүн, белгилүү бир композициялык формага туура келген зат атооч сөз башка композицияга туура келбестигин билет. Мисалы, турмуш-тиричиликти сүрөттөөгө байланыштуу болгон зат атооч сөздөрдү доклад, же отчет түзүүдө, же билдирүү жасоодо пайдаланууга мүмкүн эмес экендигин таанышат.

Окуучулар үчүн зарыл болгон оозеки монологдук кептин дагы бир түрү - кайра айтып берүү, окуучунун уккан, же окуган көркөм чыгармасын кайрадан өз бетинче иштеп чыгуусу жана ага байланыштуу белгилүү болгон бир теманы баяндап берүүсү.

Жогорудагы келтирилген монологдук кептерден айырмаланып, окуучу мындай учурда даяр, автордук мазмунду баяндап, даяр кептик формадан пайдаланат (сөздүктөн, сүйлөмдөрдөн, алардын ырааттуулугунан). Окуучулардын тексттин мазмунунан чыгып, аны оозеки айтып бурүүсү жемиштүү болушу үчүн атайын ылайыктуу тексттер тандалып алынат.

Тандалып алынган ар бир чыгарма окуучуга жакшы сапаттарды калыптандырып, коом үчүн зарыл болгон инсандык белгилерди өнүктүрөт. Буга байланыштуу алынган тексттердин мазмуну окуучунун жаш өзгөчөлүгүнө, билимине, жөндөмүнө жана тажрыйбасына байланыштуу болуу керек.

V класстын окуучулары үчүн сюжеттүү, так, композицияга ээ, кыймыл-аракеттердин, окуялардын ыраттуулугу ачык көрсөтүлгөн тексттердин сунушталышы ылайыктуу.

Окуучулардын байланыш кебин өнүктүрүүдө чыгарма текстинин тилине болгон талап - анын көркөмдүүлүгү, бай жана так аныктамалардын, салыштыруулардын, көркөм сөз каражаттарынын көптүгүн (көркөм чыгарма үчүн) жана тилдин тазалыгын пайдалана билүү болуп эсептелет.

Окуучу чыгарманы окуп, анын мазмунун оозеки айтып берүүгө коюлуучу талаптар орчун. Бул үчүн аларга эркин интерпретация сунушталбайт. Андыктан мугалим окуучуларга төмөндөгүдөй талаптарды коет:

1. Маанилүүлүк. Башкача айтканда, бул-окуучунун тексти толук түшүнүүсү;

2. Чыгарманы тааныштыруудагы толуктук;

3. Чыгарма текстинин жана андагы эпизоддук баяндоолордун ырааттуулугу;

4. Автордук тексттен сөздөрдү пайдалануу жана сөз түрмөктөрдү орду менен колдонуу, айрым сөздөрдү ылайыктуу синонимдер менен алмаштыруу;

5. Чыгарма текстиндеги ритмдердин жана паузалардын туура сакталышы;

6. Сөздүн кең маанисинде, оозеки кеп маданиятын сактоо, жамаат алдында туура, тынч позаны ээлөө, угуучуларга кайрылуу, интонацияны туура колдонуу, көркүтүү, жетишерлик бийиктикте сүйлөө, тыбыштарды так айтуу жана аларды окуучуларга колдонууга үйрөтүү чечендик өнөрдүн негизги белгилери болуп эсептелет.

Окутуудагы текст мазмунун оозеки айттыруу үчүн болгон максат – окуучулардын кебин өстүрүү, текст мазмунун түшүнүүгө көнүктүрүү жана алардын негизинде эркин ой жүгүртүүлөрүнө жетишүү.

Окутууда текст мазмунун оозеки айтып берүүнүн төмөндөгүдөй түрлөрү бар:

- а) текст мазмунун толук айтып берүү;
- б) текст мазмунун кыскартып айтып берүү;

Зат атооч сөз түркүмүн окутууда окуучулардын оозеки байланыш кебин өстүрүү үчүн кайра айтып берүүнүн эки түрүн тең колдонсо болот. Адатта мугалимдер өз сабактарында текст мазмунун толук айтып берүүнү кеңири колдонушат. Анда окуучу текст көлөм жагынан кичине болсо бүт бойдон окуйт, эгерде текст көлөм жагынан чоң болсо, анда анын белгилүү бир бөлүгүн окуйт да, окуганын кайрадан айтып берет.

Тексттин мазмунун толук айттырууда мугалим үч түрдүү кырдаалды эсинде кармайт:

- 1) Окуучуга чыгарманы окуп бүтөөрү менен кайрадан айттырат;
- 2) Окуучуга чыгарманы окуп бүтүп, ага план түзүлгөндөн кийин кайрадан айттырат;
- 3) Окуучуга чыгарма боюнча анализ жасалып бүткөндөн кийин андагы материалды кайталоо максатында кайрадан айттырат.

Чыгарманы окутуудагы мындай үч түрдүү айттыруунун өз алдынча болгон өзгөчөлүктөрү бар. Бул үчүн окуучу анын үч түрүнө тең машыгат.

Тексттин мазмунун толук айттырууда мугалим «анын нак өзүндөй татаал сүйлөмдөр менен айтып бер», же окуучу сүйлөп жатканда, оюн бөлүп, «мындай айт», «тигиндей айт» деп улам оңдоо, суроо берүү, шаштыруу таптакыр туура эмес. Окуучуга өз алдынча сүйлөөгө толук мүмкүндүк берүү керек. Ошондой эле, окуучулардын байланыш кебин өстүрүүдө чыгарманын ичиндеги ар бир каармандын сөзүн туура бере алууга көңүл бөлүнөт. Тагыраак айтканда буга окуучу машыгуусу керек. Анткени анда каармандын образы жатат.

Чыгарманын мазмунун кыскартып айтууда анын эң негизги учурлары гана алынат. Анткени бул иш өзүнчө чебердикти керектейт. Ошондуктан окуучуну кыскартып айтууга машыкты-

руу бөтөнчө бир усул иштерин талап кылат. Окуучу мына ушунда гана чыгармадагы негизги маселени жардамчы маселеден ажырата билүүгө үйрөнөт.

Айтып берүүгө сунушталган тексттин мазмуну окуучуга түшүнүктүү болуусун биз жогоруда белгиледик. Түшүнүктүү, жеткиликтүү тексттин мазмунун эстеп калуу, эске сактоо - окуучудагы татаал жумуш. Эгерде чыгарма түшүнүү үчүн кыйынчылыкты туудуруп, татаал мазмунда болсо, анда аны окуу жана талдоо иштери эки - үч күн мурун жүргүзүлөт. А эгерде текст жеңил жана тааныш болсо, анда аны мугалим окуучуга бир эле сабакта окутат, анализдетет жана анын мазмунун кайрадан айтырат.

Айрым учурда, V-VI класстарда жаңы чыгарманы кабылдоо түшүнүү үчүн, окуучунун тексттин мазмунун кыйынчылыксыз айтып берүүсү үчүн алдын - ала даярдыктарды жүргүзөт. Ошондой даярдыктардын бири - чыгарма боюнча баарлашуу. Баарлашууну өткөрүүдө мугалим бир нечелеген максаттарды коюшу мүмкүн: булар чыгарманын мазмунун түшүндүрүп берүү, текстти канчалык денгээлде түшүнүшкөнүн аныктоо, окуялардын ырааттуулугун тактоо, окуучулардын сөздүгүн активдештирүү, тексттин мазмунун көркөм айтып берүүсүнө көмөктөшүү көрүнүштөрү.

Баарлашууда окутуунун түрдүү жолдору колдонулушу мүмкүн: суроолор, мугалимдин түшүндүрмөлөрү, иллюстрацияларды, же окуучулардын чыгармага тарткан сүрөттөрүн көрүү, ылайыктуу сөз, же фразаларды тандоого көмөктөшүү ж.б.у.с. Кээде ангемелешүү учурунда бузбай, ошол боюнча берүүгө татыктуу автордун сөздөрүн кайталоону жана аны эсте сактап, чыгарманын мазмунун айтууда пайдалануу сунушталат.

Ангемелешүүдөн кийин мугалим текстти дагы бир жолу окуп берет. Мындай окуп берүү окуучулардын чыгармага деген кызыгуусун күчөтөт. Ошондой эле ага болгон алардын реакциясын жогорудагы материалдан байкоого болот.

Окуучулардын тексттин мазмунун оозеки айтып берүүсүндөгү дагы бир жеңилдетүү жолу - текст боюнча план түзүү болуп саналат. Текст боюнча план түзүүнүн жөнөкөй түрү башталгыч класстарда колдонулат. V класстан баштап ал улам татаалдаша берет. Текст боюнча план түзүү аркылуу окуучулар окуган чыгармасын жакшы өздөштүрүүгө, чыгарманын

түзүлүшүнө сүнгүп кирүүгө, чыгармадагы окуяларды, көрүнүштөрдү ырааттуулук менен жайгаштырууга жана иреттүү түрдө айтууга жетишет. Мектеп тажрыйбасында мугалимдер план түзүүнүн эки түрүн- жөнөкөй жана татаал түрлөрүн пайдаланышат.

Жөнөкөй планда тексттин мазмунун негизги учурлары гана кыска түрдө берилет.

Татаал планда тексттин мазмуну кең түрдө алынып, негизги маселелер өз ара майда маселелерге бөлүнүп көсөтүлөт.

Текст боюнча план түзүүдө жаш балдар үчүн кыйынчылык жактарын эске алуу керек.

Негизги кыйынчылыктар чыгарма текстинин көлөмү жагынан бир нече бөлүктөрдөн турушу, чыгармадагы окуянын көптүгү, идеялык мазмундардын татаалдыгы болуп саналат.

Мына ушул сыяктуу кыйынчылыктарды эске алып, мугалим окуучуларга түздөн-түз жетекчилик кылууга жана бул иш боюнча машыгууларды көбүрөөк жүргүзүп турууга тийиш.

Текст боюнча пландаштыруу иши суроолуу, жай сүйлөмдөр аркылуу, же сөз тизмеги аркылуу алып барылат. Кээ бир тексттер боюнча айрым сөздөр гана алынат.

План кандай сүйлөм менен түзүлсө, ал ошол багытта окуучуларга түшүнүктүү, ачык, так болушу керек.

Окумуштуу-методист К.К.Сартбаев окуучуларга чыгарманын алдын-ала пландаштыруу иши жеңил болсун деген максат менен алгачкы учурда тамсил, жомок, аңгеме көлөм жагынан кичирээк чыгармаларды алуу сунуш кылат.

Жогоруда биз чыгарманын мазмунун оозеки айтуунун эки түрүн белгиледик. Алар тексттин мазмунун толук айтып берүү жана кыскартып айтып берүү бөлүктөр десек болот.

Албетте, чыгарманын мазмунун окуучуларга бул эки менен айттыруу жакшы натыйжаларды берет. Бирок тексттин мазмунун ар дайым бир формада айттыруу окуучуларды тажатат. Мына ошондуктан толук жана кыскартып айтуудан башка айтуу жолдорун да иш жүзүндө колдонсо дурус болот.

Тексттин мазмунун окуучулар менен биргеликте айтуу ыкмасы тартынчаак, уялчаак окуучулар менен иштөөдөгө колдонулат. Окуу жараянынын жүрүшүндө мугалим окуучуга билгизбей, анын абалын оңдоп, кыймылын көз караш менен коштоп, аягында аны сөзсүз мактап коюусу керек.

Тексттик бөлүктөр боюнча айтуу ыкмасы окуучу кабыл алып жаткан бүтүндүктү бузбайт. Себеби окуучулар чыгарма менен буга чейин тааныш болуп калган болушат. Текстти бөлүктөргө бөлүп айттырууда, мугалим окуучуну сурап алууга жетишет.

Тексттик бөлүктөрдү ролдоштуруп айтуу окуучуларды кызыктырат. Ал окуучунун көркөм кебинин калыптанышына олуттуу салым кошот жана өзгөчө орунду ээлейт. Мындай ыкманы сабакты жыйынтыктоодо пайдалануу жакшы натыйжа берет.

Ошондой эле, мындай сабактарды оюн-сахна усулдарында да колдонсо болот. Бул учурда мындай сабактар каармандардын сөздөрү, кыймылдары менен коштолуп турат. Окуучулар кыймылдарды кеңири пайдаланып, каармандардын кыймылын тууроого, кептерин окшоштурууга аракет кылышат. Мындай оюн-сабактар ашып кетсе беш он минутадан ашпоого тийиш.

Жогоруда белгилеген окуу тексттер окуучулардын байланыштуу оозеки кебин өстүрүү үчүн кеңири планда сунушталат. Окулган чыгарманын текстинин мазмунун оозеки айтып берүүнүн бардык түрлөрү зат атооч сөз түркүмүнүнүн бардык бөлүктөрүнө негизделет. Ошондой эле бул боюнча алынган окуучулардын билимдеринин бышыкталышына, ылайыктуу жана алгылыктуу жыйынтыкталышына толук ишенсе болот.

*Окуучулардын байланыш кезин өстүрүү этиш сөз
түркүмүндө*

Сөз түркүмдөрүнүн ичинен этиш жана зат атооч сөз түркүмдөрү морфологияда өзгөчө орунду ээлейт. Ошондой эле сөз түркүмдөрдүн бул бөлүктөрүн орто мектепте окутуу үчүн окуу программаларында сааттардын саны да көп. Окуу программаларында зат атооч сөз түркүмүнө караганда этиш сөз түркүмүн өтүүгө сааттар бир топ арбын бөлүнөт. Анткени анын тексттеги, же болбосо сүйлөмдөгү аткаруучулук милдети кыймыл аракеттин түрдүү кырдаалдарын чагылдыруу болуп саналат жана аны окуучуларга жеткирүү болуп эсептелет.

Кыргыз тилин орто мектепте окутуунун жогорудагы аталган программасында 5-класс үчүн жумасына 5 сааттан жыл боюнча 165 саат бөлүнгөн, анын ичинен этиш сөз түркүмүн окутууга 22 саат берилген. Анда этиштин сөз түркүм катары мүнөздөлүшү: лексикалык маанилери, морфологиялык белгилери, синтаксистик кызматы, этиштин грамматикалык түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана татаал болуп бөлүнүшү, татаал этиштердин жасалышы, этиштин жакталышы, этиштин чактары сыяктуу белгилери каралган.

Мындан тышкары жылдын аягында V класста өтүлгөн материалдарды бекемдөө жана бышыктоо үчүн атайын сааттар бөлүнөт. Анда этиштин категориялары: этиштин жакталышы жана чактары, этиш жакталыштарынын зат атоочтун жакталышы менен болгон жалпылыктары жана айырмачылыктары белгиленет.

VI класста кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдү окутуу үчүн программада жумасына 4 саат, жыл боюна 132 саат бөлүнөт. Анын ичинен этиш сөз түркүмүнө 15 саат берилет. Этиштин ыңгай категориясы менен мамиле категориясы өтүлөт жана аларга карата болгон талдоо жумуштары жүргүзүлөт.

Мындан тышкары жыл аягында VI класста өтүлгөн материалдарды бекемдөө жана бышыктоого 6 саат бөлүнөт. Буга этиштин ыңгайлары, аларды уюштуруучу мүчөлөр жана этиштин мамилелери, этиш мамилелерин уюштуруучу мүчөлөр жана кайталоо жумуштары киргизилет.

VII класста кыргыз тилин өтүү үчүн жумасына 3 саат, жыл боюнча 100 саат бөлүнөт. Жыл боюнча VI класста кыргыз тилинен алган билимдерди эске салуу жана бышыктоо үчүн 5 саат бөлүнгөн, анда этиштин ыңгайлары жана мамилелери, алардын жазылышы, грамматикалык мамилелери кайталанылат, ошондой эле буларды бышыктоого да орун берилет.

Этиштин өзгөчө формалары болгон атоочтуктарды, чакчылдарды жана кыймыл атоочторду окутууга да сааттар чектелет.

VIII класста кыргыз тилин окутуу үчүн жумасына 3 саат, бир жылга 100 саат бөлүнөт. V-VII класстарда өтүлгөн материалдар кайталанат, системалаштырылат жана жалпылаштырылат.

IX класста кыргыз тилин окутууга жумасына 3 саат, бир жыл ичине 100 саат берилет. Бул класста этиш сөз түкүмүн окутууга атайын саат бөлүнбөйт. Буга карабастан 6 саат өлчөмүндө гана этиштин татаал конструкциялары окутулат. Булар атоочтук түрмөк, чакчыл түрмөк жана кыймыл атоочтук деген темалар.

X класста кыргыз тилин окутууга жумасына 2 сааттан, жыл боюнча 66 саат бөлүнөт. Этиштин татаал формалары жана аларга мүнөздүү белгилер окутулат.

Жылдын аягында X класста өтүлгөн материалдарды бекемдөөгө жана бышыктоого 4 саат бөлүнөт. Ага этиштин татаал формаларынын жасалышы, алардын өз ара айкашуусу, атооч сөздөр менен этиштердин айкашуусу, этиш менен экен, эле, бейм, бекен сыяктуу жардамчы этиштердин келүүсү аркылуу жасалыш жолдорун кайталоо иштери киргизилет.

XI класста кыргыз тили жумасына 2 саат, жыл боюнча 66 саат өлчөмүндө окутулат.

Окуучулардын X класста алган билимдерин эске салуу жана бышыктоо максатына 4 саат берилет. Ошондой эле, бул сааттарда этиштердин айкашуусу аркылуу жасалган татаал формалары, алардын маанилик топтору жана жасалышына карата алган орду окутулат. V-XI класста өтүлгөн материалдарды системалаштыруу жана жалпылаштыруу максатына да сааттар бөлүнөт. Ага сөз түркүмдөрү, алардын категориялары жана категорияларга тиешелүү орфографиялык нормалар, морфологиялык талдоо иштери, көнүгүү жумуштары кирет.

Этиш сөз түркүмү-лексикалык мааниси жагынан бай сөз түркүмү. Ал грамматикалык формалары жагынан да бай. Сөз түркүмдөрдүн ичинен негизги орунга ээ жана дээрлик учурда сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарат. Ошону менен бирге башка сөз түркүмдөрүнө караганда, этиш – лексикалык мааниси, морфологиялык формалары жана сүйлөмдөгү аткарган кызматы жагынан туруктуу келет.

Башка сөз түркүмдөрү сыяктуу эле этишти сөз түркүм катары окутууда эң мурда этиш жөнүндөгү окуучулардын башталгыч класстарда алган билимдери эске салынат, ошондой эле алар ортоңку класстарда системалуу түрдө окутулат, ал эми жогорку класстарда тереңдетилет жана практикалык жактан турмушка ашырылат.

Эске сала кетүү керек. V класста окуучуларга этиш жөнүндө түшүнүк берүү иши башталгыч класстан айырмалуу. Башкача айтканда, ал жөнөкөй түрдө эмес, системалаштырылган түрдө окутулат. Мисалы: этиш сөз түркүмүн түшүндүрүүдө мугалим көнүмүш адатка салып, этиштин аныктамасын куруу менен айтып, андан соң, окуучунун кебин, ойлоосун өстүрүүгө эч бир таасири жок көнүгүүлөрдү иштетип, же болбосо эрежени доскага, же дептерге жаздырып жаттаткандан жат болууга тийиш. Муну окуучу өз кеби аркылуу түшүндүрүсү, аныктама чыгаруусу, белгилүү бир жыйынтыктарга келүүсү көбүрөөк натыйжалуу.

Окуучуларды этиш сөз түркүмү менен тааныштыруу үчүн мугалим алар өздөрү окуп жүргөн чыгармалардан кыска узунду, же кичинерээк текст алып окуйт, же доскага жазып көрсөтөт. Тексттеги этиш сөздөргө окуучулардын көңүлүн бурат. Этиш сөздүн ар түрдүү кыймыл-аракетти билдире тургандыгын белгилейт. Жазылган тексттин ичинен этиш сөздөрдү белгилөө аркылуу алардын сүйлөмдөгү орду аныкталат жана милдеттери белгиленет. Тагыраак айтканда, бул эки учурда тең мугалимдин жетекчилиги астында турмушка ашат. Натыйжада окуучу этиш сөз түркүмүнө өз алдынча эреже чыгарууга аракет кылат. Этиш сөз түркүмү заттын кыймыл-аракетин, же ал-абалын билдирерин түшүнөт.

Этиш сөз түркүмүн окутууда заттын кыймыл-аракетин, же ал-абалы деген түшүнүктөр грамматикада кең мааниде колдонула тургандыгына окуучулардын көңүлүн буруу керек. Окуучулар

кыймыл-аракетти жана ал-абалды билдирүүчү сөздөрдү өз бетинче ойлоп таап, алардын жардамы менен чакан текст, же диалогдорду түзүүгө тийиш. Зат атоочторду өткөндө жандуу жана жансыз заттарды сүрөттөгөндөй эле заттардын түрдүү кыймыл аракетин, ал-абалдарында чагылдырып жазышат.

Кыргыз тилинде этиш сөздөрдүн чактар менен болгон өзгөрүшү бир топ кыйла татаал, Анткени кыргыз тилинде башка тилдердегидей эле үч чак бар. Бирок алардын формалары бирдей эмес, ошондой эле бул формалар башка

тилдердин чак формалары менен да дал келе бербейт.

Окуучуларды этиштин чактары менен тааныштыруу иши текстке болгон морфологиялык талдоонун негизинде өтүлүүгө тийиш. Бул үчүн адабияттык окуу китебинен, же атайын көлөм жагынан кичирээк, мазмуну окуучуларга түшүнүктүү болгон текстти алып, андагы этиш сөздөрдү талдоонун негизинде жүргүзүлөт. Бул үчүн ар бир этиш сөздүн кайсы чакка тиешелүү болуп айтылгандыгын аныктоо керек. Анда текстти түзүүдөгү этиш сөздөрдүн белгилүү бир чакта туруусу көрсөтүлөт.

Этиштин өткөн чагын пайдаланып, окуучуларга тест түздүрүү, чакан аңгеме жаздыруу, учур чагын пайдаланып арыз жазууга, репортаж даярдоого, келер чагын пайдаланып кулактандыруу, чакыруу каттарын жаздыруу ыңгайлуу. Мунсуз этиш сөз түркүмүн окутуунун максаты турмушка ашпайт. Окуучуларга этиш сөздөрдүн өзгөчөлүктөрүн түшүндүрүү ишмердиги, алардын күчүн, чактык айырмачылыктарын билдирүү, тексттеги кептик колдонуштардын бирдей эместигин билдирүү жана буга байланыштуу болгон эрежелерди таанытуу башкы маселелерден болуп саналат. Ошондой эле, буга байланыш кепти окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүнө жараша өтүү зарыл. Анткени алар буга байланыштуу этиштин ар кандай кырдаалдарына өздөрүнүн аныктамаларын жана эрежелерин чыгарышат.

Этиш сөздөрдү окутуу тажрыйбасында анын кошумча кыймыл-аракетти көрсөтүүчү өзгөчө формалары катарында каралган чакчыл, атоочтук, кыймыл атоочтуктардын колдонулушун бөтөнчө эске алууга тийиш. Мындай формалар эне тилибиздин табиятында кеңири орунга ээ. Анткени, этиштин кошумча кыймыл аракетти көрсөтүүчү формалары оозеки кепте жана жазуу кебинде да кеңири колдонулат. Айрыкча, мындай формалар сүйлөмдүн ар түркүн конструкцияларын түзүүгө катышат.

Мына ошондуктан этиштин кошумча кыймыл аракеттерин билдирүүчү материалдарын туура окутуу аркылуу окуучулардын байланыш кебин өстүрүүнүн мүмкүнчүлүктөрүн арттырууга болот. Ошондой эле, буларга арналган сабактарды кылдаттык менен уюштура билүү бөтөчө зарыл.

Мына ушулардын баары морфологиянын бир бутагы болгон этиш сөз түркүмү, анын сөз түркүмдүк өзгөчөлүгү, морфологиялык белгилери, синтаксистик кызматы жана грамматикалык табияты окуучу үчүн эң зарыл белгилерден болуп саналат. Анткени, этиш сөздөрүн байланыш кеп менен тыгыз бирдикте окутуу иши оптималдуу натыйжаларды берет. Мындай бирдиктүү жана өз ара тыгыз жараян окутуу тажырыйбасында өтө маанилүү белгилерден десек болот. Мектеп практикасында бул көрүнүш мугалимдер тарабынан көрсөтүлүп келе жатат. Тагыраак айтканда, булар төмөнкүлөр болуп эсептелет.

1. Окуучулар этиш сөздөрдүн түзүлүшүн таанышат, өзгөрүүсүн билишет, жасалышын үйрөнүшөт жана адабий нормаларын байкашат. Ошону менен бирге алар мындай сөздөрдүн оозеки жана жазуу кептердеги болгон колдонулуш өзгөчөлүктөрүн сезишкен болушат.

2. Байланыш кептин жардамы менен окуучулар этиш сөздөрдүн морфемалык табиятын билишет, маанилик жана стилистикалык оттенкторун байкашат, ошондой эле аларды кылдаттык менен үйрөнүшөт жана кептин түрлөрүнө карата туура, ылайыктуу, сапаттуу пайдалана билүүгө көндүм алышат.

3. Окуучулар башталгыч класстарда этиш сөз түркүмү боюнча жөнөкөй, бир тараптуу кыймыл-аракеттер жөнүндө түшүнүк алышат. Ортоңку класстарда аларга этиштин татаал формалары тууралуу маалымат берилет. Ошону менен бирге этиштин лексикага бай колдонулушу үйрөтүлөт. Натыйжада окуучулардын этиш сөз түркүмү боюнча сөздүк запасы байыйт. Кептин түрлөрү боюнча алар текст түзүүдө, аңгеме, сочинение жазууда, пикир алышууда өз мээнетин, эмгегин менен этиш сөздөргө тиешеленген «сөз капчыгын» байытат, сөз капчыгындагы этиш сөздөрдүн көркөмдүүлүгүн арттырышат жана стилистикалык жактан кепке дал келүүлөрүн күчөтүшөт.

4. Этиш сөздөрүнүн категорияларын (мамиле, ыңгай, чак) окутууда окуучулардын байланыш кебин өөрчүтүүгө өзгөчө көңүл бөлүнөт. Өзгөчө алардын формаларын (чакчылдар, атооч-

туктар, кыймыл атоочтуктар) үйрөнүү менен окуучулар өздөрүнүн байланыш кебин байытышат. Мындай байытуу этиш формаларынын сүйлөмдөрдө жана байланыш кептердеги, ошондой эле тексттердеги колдонулуш өзгөчөлүктөрү десек болот. Тагыраак айтканда, окуучу буга көнүгөт, анын негизинде сүйлөм куруу, өз оюн байланыштуу кылып оозеки жана жазуу формаларында бере билүү ыгын табат. Буга карата болгон окуучулардын машыгуулары мугалим тарабынан атайын тандалып алынган үлгүлөрдүн негизинде текшерилип турат.

5. Этиш сөз түркүмүн окуутуда окуучулар өздөрүнүн жазуу иштеринде көбүрөөк каталарды кетиришет. Алар мындай каталарды этиш сөздөрдөгү басымдын коюлушунан, өзгөчө алардын образдуулугунан, таасирдүүлүгүнөн, форма тарабынан болгон айырмачылыгынан, көркөм стилге мүнөздүү болгон эмоционалдуулугунан, экспрессивдүүлүгүнөн жана ушул сыяктуу түрдүү боеккторго ээ болууларынан жиберип коюшат. Анткени окуучулар мындай катаны этиш сөздөрүнүн айтылыш өзгөчөлүгүнө, андагы коюлган басымдын маанисине жана көркөм боектуу көңүл көе биле албагандыктан жиберешет. Ошондой эле буга алардын келтирилген сөз каражаттарындагы морфологиялык белгилерди ажырата биле алышпагандыгы кошумча. Мындай каталарды жоюу, алардын үстүнөн иштөө окуучулардын көркөм окуу машыгууларын арттырат, байланыш кебин өөрчүтөт жана сүйлөө маданиятын байытат.

6. Этиш сөз түркүмүндөгү өзгөчөлүктөрдү окутууда окуучулардын байланыш кебин арттыруу маселеси анын төмөндөгү жагдайлары менен тыгыз байланыштуу каралат. Булар-мындагы этиштик салыштыруу, байланыштыруу, жалпылоо, бөлүп алуу, жыйынтыктоо жана алардын байланыш кептеги орду менен болгон колдонулушу. Ушундай эле, булар этиштик анализ жана синтез, алардын ой жүгүртүү операцияларындагы колдонулушу жана окуучулардын ойлоосун абстракциялык деңгээлге көтөрүүдөгү абалдары болуп саналат.

7. Сөз түркүмдөрдүн ичинен этиш сөз түркүмүн байланыш кептин негизинде окутуу окуучуларды диалектикалык-материалистик көз карашка тарбиялайт. Заттардын кыймыл аракеттерине карата болгон дүйнө таанууну үйрөтөт, андагы дидактика - эстетикалык, этикалык жана кинематикалык кыймыл байланыштарын жана мамилелерин таанууга көмөктөшөт.

8. Орто мектепте этиш сөздөрдү окутуунун тарбиялык мааниси олуттуу. Ошону менен окуучу түрдүү көнүгүүлөрдү иштөөдө, текст түзүүдө, сочинение, аңгеме, ыр, макала, реферат жазууда, доклад даярдоодо жана билдирүү жасоодо этиш сөздөргө кайрылат, анын жардамы аркылуу өзүнүн жазуу муктаждыгын турмушка ашырат. Буга байланыштуу этиш сөз түркүмүнүн окуутулушу, өзгөчө анын байланыш кепти өөрчүтүү багытындагы жараяны окуучулардын шык-машыгууларын арттырат жана стилин калыптайт.

Байланыш кепти өстүрүү жумуштары этиш сөз түркүмүн окутууда бир топ кеңири. Ал мугалим тарабынан праграммадагы көрсөтүлгөн саат өлчөмдөрүнөн сырткары кошумча да окутулат. Тагыраак айтканда, мындай окутуу окуучулардын байланыш кепин арттыруу үчүн белгилүү бир теманын тегерегинде болот.

1. Булар-этиш сөздөрдү окутууда теманы жана андагы айтылган негизги ойду ача билүү. Буга окуучулар этиш сөз түркүмү жөнүндө маалымат берүүдө даяр, же алардын өздөрү тарабынан түзүлгөн тексттерди талдоо аркылуу жетишет. Максат-этиш сөз түркүмүн окутууда окуучулар тарабынан теманы ачып берүү, андагы негизги ойду табуу сыяктуу билгичтиктерге ээ болуу, окуучулардын оозеки жана жазма кепти кабылдоосун жогорулатуу. Аталган ыкманын негизинде окуучу билдирүүдөгү негизги ойду тез жана так бөлүп алууга үйрөнөт жана аны жүзөгө ашыруу үчүн өз ыкласын коет.

2. Темадагы белгилүү бир ойду айтуу үчүн окуучуга материалдарды топтоо жана системалаштыруу ыгына ээ болуу ишмердиги талап кылынат. Мисалы, окуучуга этиштин үч чагын катыштырып, оозеки текст түзүү, же сочинение жазуу тапшырмасы берилип калса, окуучу бул үчүн биринчи кезекте материал чогултат, аны ырааттуулук менен системага келтирет. Албетте, окуучуга биринчи учурда өз сочинениесинде өзүнүн олуттуу байкоолорун жана таасирлерин чагылдыруу бир аз оор болот. Бул учурларда ага мугалимдин кылдат жардамы, кийлигишүүсү талап кылынат. Бирок мугалим мындай учурда окуучунун өз алдынча иштөөсүнө тоскоол болбоо керек. Материалдарды чогултуу жана системалаштыруу ыгына ээ болуу менен:

а) жаш автор үчүн сапаты мүмкүн болушунча ылайыктуу тексттердин түзүлүүсү камсыз болот (мазмун менен форма жагынан алганда);

б) окуучунун өз алдынчалуулугу, чыгармачыл активдүүлүгү өнүгөт жана ал анын билгичтиктерге ээ болуусуна жараша өнүгүп отурат;

в) окуучулар турмушта керектелүүчү көндүмдөргө ээ болушат (аннотация, реферат, доклад ж.б. даярдоо үчүн);

г) окуучулар сөздүктөрдү, справочниктерди, китепканалык каталогдорду пайдаланууга, конспектилөөгө, окуган адабиятына сын-пикир айтууга, цитаталарды алууга, шилтемелерди жасоого үйрөнүшөт.

1. Этиш сөз түркүмүн окутууда жазылган тексттерди мыктылап билүүгө жана редакциялоого үйрөнүү

Бардык эле учурда бир дем менен жазылган текст сапаттуу чыга бербейт. Жазуу процессинде мурунтан пландаштырылган ойду айрым убакта толуктоого, тактоого, кээде түп-тамырынан бери өзгөртүп жазууга туура келет. Редакциялоо жумуштары адатта тексттин мазмуну толук аныкталгандан кийин, башкача айтканда, тексттин кол жазма варианты даяр болгондон тартып жүргүзүлөт. Көпчүлүк учурда өзү жараткан тексттин кемчиликтерин окуучу байкабай калат. Себеби окуучу авторго жана өзүнө дайын, белгилүү болгон фактыларды кабылдайт. Ошол эле учурда тексттеги баяндалган нерсеге окуучу ар дайым бирдей мамиле кыла бербейт. Анткени ал андагы көрүнүштөр менен дээрлик тааныш эмес болот. Анан да буга анын жат адамдын көз карашында туруп баа берүүсү да оной эмес. Мына ошондуктан этиш сөз түркүмүн өтүүдө, окуучулар ага байланыштуу түзүлгөн өздөрүнүн тексттерине жана бөтөн тексттерге баа берүүгө көнүгөт, аларды редакциялоого, жазылган тексттерди мыктылап үйрөтүүгө машыгышат. Бул үчүн окуучуларды атайын көнүктүрүү ишмердиги талап кылынат.

2. Кепти белгилүү композициялык формада түзө билүү

Этиш сөз түркүмүн окутууда байланыш кепти баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү багытындагы композициялык формада

түзө билүү текст түзүүнүн башкы белгилеринен болуп саналат. Булар байланыш кептеги ойду берүүнүн негизги ыкмаларынан.

Байланыштын кепти өнүктүрүүдөгү этиштин композициялык формада текст түзүү калыбы бир катар өзгөчөлүктөргө ээ. Этиш сөз түркүмүн өтүүдө кептин баяндоо түрү кеңири берилет. Анткени аны менен кыймыл аракеттер арбын баяндалат. Тагыраак айтканда, этиш сөздөрдү пайдалануу менен баяндоо сочиненелерин кеңири жазууга болот, ошондой эле, ал жакшы натыйжаларды берет. Себеби кептин түрү катары баяндоонун өзгөчөлүгү биринин артынан экинчиси келген кыймыл-аракеттер жөнүндө болот.

Программага ылайык V класстын окуучулары негизинен көркөм, же сүйлөшүү стилиндеги баяндоо тексттерин түзүшөт. Тексттердин сапаты көбүнчө кыймыл-аракетти атоо үчүн болот. Ошондой эле, ал текстте тил каражаттарын тандай билүүгө көз каранды колдонулат.

Көркөм, же бозеки сүйлөшүү стилиндеги тексттерде баяндоодо көбүнчө этиштин айкын өткөн чагында берилет. Мындай учурда текстке көркөмдүк, кооздук берүү үчүн этиштин башка чактары да айкашып келе берет. Мисалы, этиштин учур чагы окуянын жүрүшүн көз алдында өтүп жаткандай таасирде сүрөттөйт, же баяндайт. Ал эми, келер чак этиштер качандыр бир учурда боло турган окуяны баяндоодо гана колдонулат.

Этиш сөз түркүмүн окутууда окуучулардын байланыш кепин өстүрүү үчүн кептин сүрөттөө (кыймыл - аракеттерди сүрөттөөдө) жана ой жүгүртүү түрлөрүн колдонсо да болот.

Жогорудагы келтирилген текст түрлөрүн кеңири өздөштүрүүдө окуучулар этиш сөздөргө өзгөчө кайрылат. Өздөрүнүн байланыш кепин өстүрүү үчүн алар этиш сөздөргө арналган жазуу жумуштарын традициялык түрлөрдө иштешет. Булар-изложение жана сочинение жумуштары.

3. Окуучуларга изложение жаздыруу этюддары

Орус окумуштуулары изложение жаздырууну окуучу колундагы калем менен ойлонууга, дүйнө таанууга үйрөтүүчү эң бир сонун ыкма деп белгилешет. Ошону менен бирге аны өткөрүүнүн түрдүү жолдорун сунушташат.

Мектеп изложениеси окуучулардын байланыш кебин өстүрүүнү өз алдына максат кылып койгон өтө татаал жана жопкерчиликтүү жараян. Окуучунун байланыш кебин өстүрүү жумштарын мунсуз элестетүүгө мүмкүн эмес. Анын башкы маңызы окуучуларга бирөөнүн кебин (тексттин) туура, (логикалык жана грамматикалык жактан) бурмалабай, бузуп-жарбай жеткирип үйрөтүүгө мүмкүндүк берүүчү кеп өстүрүүнүн каражаты катары кызмат кылат.

Изложение - бирөөнүн оюн кат жүзүндө айтып берүү эмес, окуучунун чыгармачыл изденүүсүн талап кылуучу процесс. Аны системалуу жүргүзүү аркылуу окуучулардын стиль сабаттуулугу калыптанат, жазуу ишмердиги өөрчүйт, ар бир сөздү өз орду менен пайдаланууга, сүйлөмдөрдү синтаксистик жагынан туура түзө билүүгө, орфография жана пунктуация жагынан сабаттуу жазууга жетишүүлөрү камсыз болот. Изложение жаздыруу аркылуу окуучуларды адабияттык окуу материалын туура түшүнүүгө көнүктүрүлөт, алардын жалпы чыгармачылык жагын өстүрүүгө багытталат жана логикалык ойлолоору байытылат.

Этиш сөз түркүмүн окутууда окуучулардын байланыштуу жазма кебин өстүрүү үчүн көлөмү жагынан кеңири (бир сабактык) жана анча чоң эмес, чакан изложениелерди (бир сабактын 15-20 мүнөтүн ээлеген) колдонууга болот.

Баштапкы текстти берүү, жеткирүү формаларына карата изложение оозеки жана жазуу болуп экиге бөлүнөт. Мектеп практикасында оозеки изложениелер эффективдүү колдонулат.

Изложениелер өткөрүү максатына карата окутуу жана жазуу изложениеси деп экиге бөлүнөт. Жазуу изложениеси кээде текшерүү изложениеси деп да аталат. Окутуу изложениесине караганда, текшерүү изложениеси сейрек өткөрүлөт.

V класста этиш сөз түркүмү боюнча текшерүү изложениеси IV чейректе өткөрүлөт. Этиштин сөз түркүм катары мүнөздөлүшүнөн, грамматикалык жактан түшүндүрүлүшүнөн чак жана жак категориялары өтүлүп бүткөндөн кийин календардык план боюнча бир саат өлчөмүндө жүргүзүлөт.

VI класста изложение этиштин ыңгай жана мамиле категорияларын өтүп бүткөндөн кийин алынат. Тагыраак айтканда, ал IV чейректе бир саат өлчөмүндө өткөрүлөт.

VII класста изложение (III чейректе) этиштин өзгөчө формаларын – чакчылдарды, атоочтуктарды жана кыймыл атооч-

туктарды өтүп бүткөндөн кийин — бир саат өлчөмүндө жүргүзүлөт.

Текшерүү излжениелерин VIII-X класстарда окуучулардын этиш сөз түркүмү боюнча кайталоо жана алган билимдерин бышыктоодо бир саат өлчөмүндө өткөрсө болот.

Текшерүү излжениелерине караганда, окутуу излжениелерин жүргүзүү үчүн атайын даярдыктар талап кылынат.

Этиш сөз түркүмү боюнча жүргүзүлгөн ыктуу излжениелердин темасы, көлөмү жана мүнөзү өтүлүп жаткан материалдарга көз каранды болот. Тагыраак айтканда, ал тексттик материалдын мүнөзүнө карата төмөндөгүчө жүргүзүлөт:

- а) баяндоо мүнөзүндөгү излжение;
- б) сүрөттөөнүн элементтери бар излжение;
- в) излжение-сүрөттөө;
- г) ой жүгүртүү тибиндеги излжение ж.б.у.сыяктуулар болуп бөлүнөт.

Этиш сөз түркүмүн окутууда окуучунун байланыштуу жазуу кебин өстүрүү үчүн мазмунду берүү жана аны жеткирүү ыкмасы менен айырмаланган төмөндөгүдөй чакан излжениелер жүргүзүлөт.

Толук излжение. Излжениенин бул түрүндө окуучулар уккан, же окуган текстинин мазмунун толук, майда-чүйдөсүнө чейин ырааттуулук менен жазышат. Излжениенин максаты окуучуларды тексттин мазмунун түшүнүүгө, андагы этиш сөздөрү менен сүрөттөлгөн деталдарды чогултуп, мазмундуу берүүдө керектүү сөздөрдү пайдаланууга жана сүйлөмдөрдү туура конструкциялоого үйрөтүү болуп саналат.

Текстке жакын излжение. Текстке жакын излжение толук излжениеге окшош келет. Бирок анда басым тексттин мазмунуна караганда тилдин каражаттарына көбүрөөк жасалат. Излжениенин мындай максаты — мүмкүн болушунча текстти ошол эле композициялык формада жана тилдик каражаттарда берүү. Автор тарабынан айтылган образдуу фразалар, этиштик көркөм сөз каражаттары мугалим тарабынан бөлүнүп көрсөтүлөт. Мындан тышкары булар излжение жазууда окуучулар тарабынан керектелет. Мындай ыкма окуучудагы кыраакылыкты тарбиялап, алардын сөз капчыгын улуу жазуучулардын, чыгаан чечендердин сөз берметтери менен толтурууга мүмкүндүк түзөт.

Кыскартылган, же тыгыздалган изложение. Изложениенин бул түрүндө окуучу уккан, же окуган тексттин мүмкүн болушунча кыска берүүгө аракет кылат. Аны турмушка ашырууда окуучу тексттен негизги ойду табууга аракеттенет. Бул үчүн бир кыйла жаңы этиш сөздөрдү пайдаланууга болот. Башкача айтканда, окуучу этиш композициясындагы синтаксистик курулушту, кээде композициянын өзүн жаңыдан курууга өтөт. Тексттин маңызын түшүнүү жана аны берүү үчүн жаңы мазмун, жаңы маани керектелет. Аны өзүнө батыра алган «алп», «күчтүү», «арыбас» сөздөр пайдаланылат. Бул үчүн ар бир адамга зарыл болгон баа жеткис жөндөм керек. Кыскартылган, же тыгыздалган изложениенин мааниси мына ушунда.

Кыскартылган изложениелерди жүргүзүүнүн зарылдыгы жогоруда биз белгилегендей ар бир адамдын турмушуна керектелүүчү жумуштарга сарпталат, алардын окуган китебин, көргөн кинофильмин жана уккан билдирүүсүн жаңы мазмунда айтып берүүсүнө жумшалат. Ошондой эле, булар андагы материалды конспектилөөдө, тезис жана аннотация түзүүдө керектелет.

Орто мектепте кыскартылган изложениелерди жаздырууга көнүктүрүү иши акырындык менен жүргүзүлөт. Ошондой эле, булар окуучулар класстан класска өткөн сайын татаалдашып жүрүп отурат. Мисалы, IV класста баяндоо тибиндеги текст чыгармасынын айрым бөлүгүнөн кыска изложениелерди жаздырууга ыңгайлуу келет. V класста көлөмү жагынан чоңураак, окуучуга тааныш жана тааныш эмес тексттерден этиш сөздөр катыштырылган изложениелер түздүрүлөт. VI класста окуучуларга диафильм, кинофильм, радио жана телеберүүлөрдүн мазмуну кыскартып жаздырылат. VII класста окуучулар өздөрүнүн изложениелеринде этиш сөздөр катыштырылган публицистикалык мүнөздөгү тексттерди кыскартылган түрдө жазышат. Ал эми, жогорку класстарда мындай изложение илимий мүнөздөгү макалаларды конспектилөөдө жана алар жөнүндөгү тезистерди түзүүдөү керек болот. Ошондой эле, булар максатка ылайыктуу десек жаңылышпайбыз. Жогорку класстарда мындай изложениелер тандалмалуу ыкта жүргүзүлөт.

Тандалмалуу изложение. Окутууда тандалмалуу изложениелердин өзүн берүү максатка бир топ ылайыктуу. Ал чыгармадагы белгилүү бир теманы жана тексттин белгилүү бир линиясын берүүнү туура деп табат. Буга байланыштуу окуучу баштап-

кы тексттин белгилүү бир бөлүгүн бөлүп алып, аны кайрадан иштеп чыгат. Ошондой эле, буларды жалпылаштырат, белгилүү бир ырааттуулукка алып келет жана кыскартылган абалда мүнөздөйт. Мындай татаал жумушту окуучу текстти ылдамдык менен көз жүгүртүп окуп чыгуу аркылуу аткарат жана андан зарыл болгон материалдарды бөлүп алуу менен берет. Тагыраак айтканда, булар окуучу этиш сөздөрдүн колдонулуш бөтөнчөлүктөрү боюнча ык-машыгууларга ээ болгондо гана иш жүзүнө ашашт.

Мисалы, VII класста адабият сабагында кыргыз акын-жазуучуларынын, анын ичинен Ч.Айтматовдун «Саманчынын жолу» повесттин окууга 8 саат бөлүнөт. Мына ушундан пайдаланып, кыргыз тили сабагында этиш сөз түркүмүн өтүүдө «Толгонай эненин турмушу» деген темада тандалмалуу излениени жүргүзсө болот. Окуучулар адабият сабагынан бул повесть менен тааныш болгондуктан, мугалим аларга иштин максатын түшүндүрүп берет. Повесттеги Толгонайдын жашоосун, турмушун баяндаган бөлүктөрдү окуучулар менен бирге талдайт. Андан темага жооп берген гана бөлүктөрдү бөлүп алат. Темага ат коет. Теманы хронологиялык тартипте жайгаштырат. Ошентип, ал тексттеги темага байланыштуу излениенин мазмунун оозеки жана андан кийин жазуу жүзүндө сунуштоого негиз болуучу планды түзөт.

Класста окуучулар менен бирдикте изложение жазуу үчүн жогорудагыдай даярдыктар жүргүзүлөт. Жаралган пландын негизинде үйгө чакан изложение жазып келүү тапшырмасы да берилет (Сабактын максаты этиш сөз түркүмүн окутуу болгондуктан, мындай чакан изложениеге анын бардык бөлүгүн сарптоонун кажети жок. Кийинки сабактан бир аз убакыт бөлүштүрүлүп алынып, жазылган излениелерге жана андагы этиш сөздөргө анализ жүргүзсө болот).

Этиш сөз түркүмүн окутууда өзгөчө көңүл окуучулардын текстти оозеки айтып берүү жөндөмдүүлүгүнө бөлүнөт. Ошондой эле алар муну логикалык ырааттуулукка карата болгон жайгаштуруусунда каралат. Мындан тышкары окуучулар тарабынан тандалып алынган материал канчалык деңгээлде темага дал келүүсү келтирилет. Баяндоонун грамматикалык жактан болгон тууралыгына жана тилдик каражаттардын көркөмдүк жактан

жеткиликтүү, андагы алардын этиш сөздөргө болгон тиешелүүлүгү кеңири кезигери көрсөтүлөт.

Тандалмалуу излождениелер үчүн материалдар көркөм чыгармадан гана эмес, газета-журналдардан, публицистикалык жана адабий сын макалалардан да алынышы мүмкүн. Мындай излождениелерде сочинениенин элементтери кеңири жолугат.

Сочинениенин элементтери бар излождение. Сочинениенин элементтери бар излождениени жазууда окуучу берилген тексттин мазмунун кайра жаратуу менен гана чектелбестен, өзүнүн чыгармачыл жөндөмүн да кошо арттырат. Мисалы, буга окуучулар тарабынан берилген үзүндүнүн аягын ойлоп табуу, текстке берилген көрүнүштөрдү, кыймыл-аракеттерди сүрөттөп киргизүү, кошуу, аңгеменин башталышын ойлоп табуу ж.б.у.с. көрүнүштөрдү киргизүү десек болот.

Сочинениенин элементтери бар излождениени тереңдетүүдө окуучулар өздөрүнүн байкоолоруна, алган таасирлерине таянып, каармандын жүрүш-турушун, кыймыл-аракетин сүрөттөө, каармандын аягына чыкпай калган иш-аракетин улоо сыяктуу тапшырмаларга шыктанышат. Ошондой эле, мындай элементтер окуучуларга чоң кызыгууну жана пайдалуу иш-аракеттерди алып келет.

Тексттин башын, же аягын ойлоп табууда окуучулар излождениеге өзүнүн каалоолорун киргизишет. Натыйжада излождениеде анча чоң эмес жаңы эпизоддор пайда болот. Мындай кошумча киргизүү тапшырмаларды аткаруу менен окуучулар кептин баяндоо түрүнөн кошумча маалымат алышат. Текстти анализдөөдө жана излождениени жыйынтыктоодо алар кептин ой жүгүртүү тибин билишет. Ошондой эле окуучулар кептин бул тибиндеги этиш сөздөрүн эффективдүү колдонулушун көрүшөт жана алардын көркөм табиятын байкашат.

Айрым методисттер сочинениенин элементтери бар излождениелерди этиш сөз түркүмүн окутууда өзгөчө карашат. Тагыраак айтканда, алар муну кошумча тапшырмалуу излождениелер деп билишет. Булардын ар бири этиш сөз түркүмүн окутууда грамматикалык, стилистикалык жана орфографиялык тапшырмалар менен татаалдашат. Бирок ал көнүгүү излождениесинин негизги максатына ылайыктуу болот. Окуучунун өзөки жана жазуу байланыш кезин өстүрөт, ошондой эле ал буга тоскоол болбоо керек. Бул маселенин чечилиши боюнча окумуштуу-

методист М. А. Рыбникованын эң сонун кеңеши бар. Биз бул жерде окумуштуунун эне тилин окутуу жана ага карата болгон окуучунун байланыш кебин өстүрүүнү милдет кылып койгон мугалим үчүн сөздүн маңызын кетирбей, аны орус тилинде берүүнү чечтик: «Может ли быть целью сочинений и изложений усвоение грамматических форм? У нас принято давать тему и требовать введение причастий, вопросительных и восклицательных предложений, эпитетов, сравнений и т.д. Не вопросительные и восклицательные знаки тянут за собой эмоциональность, а наоборот, эмоциональность тянет за собой невольно и восклицательные и вопросительные предложения и обращения всякого типа»).

Демек, изложениени жазуу туура уюштурулса, аны талдоо, окуучуга жеткирүү, андагы эмоцияны ойготуу иши максатка ылайыктуу алып барылса, окуучу мугалимдин талабысыз эле изложениесинде этиштин грамматикалык формаларын, чак, жак, мамиле, ыңгай категорияларын, татаал формаларын эркин, кеңири пайдаланат.

Этиш сөз түркүмүн окутууда окуучулардын байланыш кебин өңктүрүү өзгөчө мааниге ээ. Демейде муну мугалимдер изложение жаздыруу менен тумушка ашырып келе жатышат. Бул үчүн мугалим тарабынан бир нечелеген даярдыктар кылынат:

1. Биринчи кезекте мугалим окутуу изложениесин сунуштайт, анын кайсы түрүн жүзөгө ашыарын тандап алат. Ошону менен бирге ал бул үчүн кандай максаттар алдыга коюларын белгилейт. Андан соң изложение үчүн текст иргелип алынат.

2. Текст иргелгенден кийин мугалим кептин түрлөрүнүн (баяндоо, ой жүгүртүү, сүрөттөө) белгилейт. Текст алардын бирине тиешелүү, же аралаш болушун көздөйт. Текст тандалып, андагы стиль, грамматика, орфография жагынан болгон өзгөчөлүктөргө карата кыйынчылыктардын болушуна көз салат. Ошондой эле, мындай кыйынчылыктарды жеңүүнү алдынала иштеп чыгат.

3. Класста текстти көрктүү окуп, балдар үчүн кыйынчылык туудурган этиш сөздөрдү доскага жазып, түшүндүрмө берет. Ачык, даана, көркөм сөз каражаттарын, өзгөчө этиш сөздөрдү белгилейт. Башкача айтканда, текстке алдынала тилдик анализ жүргүзөт. Эң негизгиси изложение этиш сөз түркүмүнө байла-

ныштуу болгондуктан, этиш сөздөргө маани берет жана анализ жүргүзүлөт.

4. Этиш сөз түркүмүн окутууда окуучулардын байланыштык кебин өнүктүрүү ишмердиги текстке логикалык анализ жүргүзүү, аны бөлүмдөргө ажыратуу, ат коюу жана план түзүү жумуштарды кучагына алат. Буга байланыштуу изложение боюнча кандай тапшырмалар жана суроолор болоорун мугалим окуучулар менен бирдикте алдынала аныктап алууга тийиш.

5. Жогорудагы келтирилген ишмердиктерди турмушка ашыруу үчүн мугалим окуучулар менен бирдикте даярдануунун акыркы этабына өтөт.

Даярдануунун акыркы этабы тандалып алынган текст боюнча изложениенин планын түзүү болуп эсептелет. Булар болжолдуу түрдө төмөндөгүчө болот:

1. Мугалим тандалып алынган текст боюнча изложениенин өзү түзүп келген даяр планы окуучуларга сунуштайт;

2. Мугалим тандалып алынган текст боюнча өзү түзүп келген изложениенин планын окуучулар менен бирдикте оңдоп чыгат жана аны турмушка ашырууга киришет. План менен толук таанышкан окуучулар тандалып алынган текстти угууга жана аны репродукциялоого өтүшөт;

3. Изложение жазылуучу текст окуучулардын өздөрү тарабынан тандалып алынат, иштелип чыгат жана ага окуучулар өздөрү гана план түзүшөт;

4. Изложение жазылуучу текст кээде тажырыйба түрүндө окуучулардын ар бири тарабынан жекече тандалып алынат жана ага алардын жекече планы түзүлөт. Изложение жазуунун бул түрү усулдук жактан алганда анын оптималдаштыруу багытында, же болбосо өркүндөтүү кырдаалында жүргүзүлөт;

5. Изложение жазылуучу текст класста мугалим менен окуучулардын биргелешүүсү аркылуу тандалып алынат. Ошондой эле, ал булардын коллективдүү ишмердигинин натыйжасында иштелип чыгат жана турмушка ашат.

Окуучулардын байланыш кебин өркүндөтүү ишмердиги VII класстан баштап татаал план түзүү жана аны турмушка ашыруу боюнча жүргүзүлөт. Бул боюнча изложениелер төмөндөгүчө ишке ашат.

Изложениенин планы жазылып бүткөндөн кийин, мугалим окуучу менен бирдикте тексттеги кыймыл аракетке тийиштүү сөздөрдүн дээрлик бөлүгүн доскага жазат жана алардын орчундуу кырдаалдарына токтолот, ошондой эле стилдик жана көркөмдүк бөтөнчөлүктөрүн иштеп чыгат. Иштелип чыккан көрсөтмөлөрдүн негизинде окуучулар тандалып алынган текст боюнча изложение жазышат. Изложение жөнөкөй жана татаал план боюнча жазылат. Обол жөнөкөй планда, андан соң татаал планда жүргүзүлөт. Даяр изложениени мугалим анализдейт. Изложениедеги кетирилген кемчилдиктерди жана жетишкендиктерди мугалим класс коллективине көрсөтөт. Класс коллективини аны биргеликте талкуулап чыгышат жана оңдошот. Окуучулардын этиш сөз түркүмдөрү боюнча алган билимдери артат, даяр сюжеттин үстүнөн иштөө көндүмдөрү өөрчөйт жана стилдик ыкмалары түйшөлөт, ошондой эле калыпка салынат. Натыйжада окуучулар изложениенин ар кандай түрүн иштөөгө даяр болот, тексттик материалдар менен катар кинофильмдерди, телеберүүлөрдү, диафильмдерди, радиоберүүлөрдү жана магнитофондук уктурууларды кайрадан иштеп чыгууга көнүгүшөт.

Этиш сөз түркүмүн окутууда окуучулардын байланыш кебин өнүктүрүү жумуштары изложениелерди жаздыруу жумуштары менен кеңири планда жүргүзүлөт. Окуучулар муну жеткиликтүү өздөштүрүш үчүн жеңилирээк багытта алынып барылат. Изложение даяр үлгүнүн негизинде жазылат. Анда текстти куруу проблемалары чечилген түрдө даяр формада болот. Изложениенин темасы даярдалат, буга тийиштүү материалдар чогултулган болот, текст иштелет, тексттин идеясы аныкталат жана реализацияланат. Мындан тышкары тексттин сюжети жана композициялык маселелери чечилет, тилдик каражаттар белгиленет. Тексттер окуучунун магнитофондук лентасына, грампластинкаларына жазылат жана буга түрдүү мүнөздөгү тексттер да пайдаланса болот. Тагыраак айтканда, булар этиш боюнча окуучулардын байланыш кебин күчөтөт, милдетин арттырат. Ошону менен бирге булар окуучунун дараметине жана билимине жараша жүргүзүлөт. Жапысынан булар этиш сөз түркүмүн окутууда окуучулардын текстти кайра түзүп чыгуу ишмердиги болуп эсептелет.

Этиш сөз түркүмүн окутууда окуучулардын байланыш кебин өнүктүрүү ишмердиги сочинение жумуштарында

Этиш сөз түркүмүн окутууда, сочинение жүргүзүү жумушу окуучулардын өз алдынча иштөөсүн тескейт, ойлоо ишмердигин өнүктүрөт, кыймыл - аракетти билдирген сөз бөтөнчөлүктөрүн кептин түрүнө карата болгон колдоно билүү көнүгүүсүн арттырат, чеберчиликтерин күчөтөт жана тексттин үстүндө талыкпай иштөөсүн жөнгө салат. Сочинение жаздыруу жумушунда текстке тийиштүү бардык маселелерди, мазмунду ачып берүүнү, ойду баяндоону, композиция курууну, сюжет түзүүнү, теманы тереңдетүүнү жана аларга карата болгон тилдик фактыларды пайдаланууну окуучу өз алдынча чечет.

Сочинение – окуучуга берилген тема боюнча анын өз алдынча иштөөсүн камтыган, ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүчү, стилин түйшөлткөн көнүгүү жумуш.

Окуучуларды сочинение жазууга даярдоо менен мугалим алардын билимин, ык-машыгууларын кыймылга келтирет, байкоолорун жалпылайт, окуган, көргөн, уккан нерселерин, катка түшүрүүгө көнүктүрөт, алган таасирлеринин системалаштырат жана акыл кенчтерин толуктайт. Натыйжада окуучу сочинениенин үстүнөн иштеп оюн өнүктүрөт, өз алдынча ой жүгүртүүгө көнүгөт, факт материалдарды анализдөөгө машыгат, далилдөөгө жана синтездөөгө үйрөнөт.

Башкача айтканда, сочинение окуучунун ойлоосунун өнүгүшүн камсыздайт, логикалык жактан кепти ырааттуу жазууга үйрөтөт жана грамматикалык жактан туура жазууга такшалтат.

Этиш сөз түркүмүн боюнча сочинение жумуштарын жүргүзүү окуучудан кыргыз тилинин грамматикасынан жана лексикасынан билимге кененирээк ээ болууну керектейт, сөздөрдү өтө кылдаттык менен пайдаланууну жана синтаксистик конструкцияларды туура тандап алууну талап кылат. Мына ушунун баары окуучунун жалпы дүйнө таанымын, кебинин өнүгүшүнүн жана ой жүгүртүүсүнүн жогорулоосун камсыз кылат.

Окуучулардын байланыш кебин өнүктүрүү максатына ылайык сочинениелер текшерүү сочинениеси жана окутуу сочинениеси болуп экиге бөлүнөт.

Этиш сөз түркүмүн окутууда бул эки сочинениени колдонуу өзгөчө мааниге ээ. Бул үчүн мугалим окуучуларга этиштин грамматикалык өзгөчөлүктөрүн, категорияларын, формаларын, системаларын жөн эле окутуп тим болбостон, аларды практикалык жактан колдоно билүүгө көнүктүрөт. Окуучу этиш сөз түркүмү боюнча өздөштүргөн материалдарын кеп тизмегинде пайдалана алгандыгын текшерүү максатында мугалим алардан атайын текшерүү сочинениесин алат.

Окуучулардын байланыш кебин жазуу жүзүндө өнүктүрүү окутуудагы негизги жумуштардын бири болуп саналат. Бул багытта негизги орунду жазуу сочинениеси ээлейт.

Жазуу сочинениеси этиш сөз түркүмүн окутууда бир нече жолу жүргүзүлөт. Алгач ирет ал окуучулар этиш сөз түркүмү боюнча жалпы билим алгандан кийин алынат. Негизги максат окуучулардын этиш сөздөрдүн негизиндеги ой жүгүртүүлөрүн катка түшүрүү, алгач ирет ой эскиздерин жасоо, аларды ырааттуу түрдө жайгаштыра билүүгө көнүктүрүү болуп саналат. Экинчи сочинение мамиле категориялар өтүлүп бүткөндө жазылса, үчүнчү сочинение этиштин ыңгайлары, төртүнчү сочинение этиштин чактары, бешинчи сочинение чакчыл этиштерди өтүп бүткөндөн кийин, алтынчы сочинение атоочтуктарды жана кыймыл атоочтуктарды өтүп бүткөндөн кийин өткөрүлөт. Ал эми, акыркы сочинение этиш сөз түркүмдөрү толук өтүлүп бүткөндөн кийин жүргүзүлөт. Сочинениелерди мындай жүргүзүүнүн жолдору арбын. Тагыраак айтканда, мындай сочинениелер окуучулар тарабынан сабак учурунда фрагменталдык түрдө алынат. Сабактан тышкаркы кырдаалда үй тапшырмалары түрүндө өткөрүлөт жана белгилүү бир темаларда жазылат. Акыркы сочинение текшерүү түрүндө болот.

Этиш сөз түркүмүн окутууда сочинениелер аткаруучу ордуна карата эки түрдүү болот, же болбосо алар класстык жана үйдө аткарылуучу сочинениелер деп бөлүнөт.

Жалпы эле окуучулардын сочинениесин классификациялоодо методисттердин арасында бирдей пикир жок. Сочинениенин темасын ачып берүү үчүн материал керек. Сочинениелер үчүн материал алуунун булагы катары окуучунун өзүнүн тажрыйбасы

жана байкоолору кызмат кылат, китептерден, мезгилдүү басма сөздөрдөн алган билимдери керектелет, радио, лекциялардан, ангемелешүүдөн уккандары пайдаланылат, Ошондой эле буга окуучулардын кыялдануу ишмердүүлүгү кызмат этет. Мына ушулардын негизинде этиш сөз түркүмүн окутууда окуучулардын байланыштуу жазуу кебин өстүрүү максатында төмөндөгүдөй сочинение түрлөрүн жүргүзсө болот.

1. Окуучулардын жеке байкоолоруна жана таасирлерине негизделген чакан сочинение.

2. Сүрөт боюнча жазылган анча чоң эмес сочинение.

3. Көркөм текстке байланыштуу жазылган анча чоң эмес сочинение.

4. Адабият сабагына негизделген сочинение.

5. Жер, суу, эл санжыра тексттерине негизделген чакан сочинение.

6. Асман тело санжыра тексттерине негизделген чакан сочинение.

7. Өсүмдүктөр санжыра тексттерине негизделген чакан сочинение.

8. Жаныбарлар дүйнөсү тууралуу айтылган тексттерге негизделген чакан сочинение.

Этиш сөз түркүмүн окутууда окуучулардын байланыш кебин өнүктүрүүнүн түрлөрү боюнча баяндоо мүнөзүндөгү машыгуу сочинениелерин жүргүзүү жакшы натыйжаларды берет. Бул сочинениелердин ар бирин өткөрүү үчүн атайын даярдыктар талап кылынат. Мугалим окуучулардын көңүлүн байкоого алынган предметке бурат, темасын аныктайт жана материал чогултуунун жолдорун түшүндүрөт. Материал чогултуу, аны системалаштыруу менен тыгыз байланышта берилет. Материалды системалаштыруу - сочинениелердеги ойду жана теманы чечип берүү үчүн зарыл нерселерди тандап алуу, материалды белгилүү тартипке келтирүү жана аларды айрым суроолор боюнча белгилүү бөлүктөргө топтоо, ошондой эле, булардын ортосундагы байланышты түзүү, байланыштарды колдонуунун ырааттуулугун аныктоо, ж.б.у.с. иштер.

Этиш сөз түркүмүн окутууда окуучулардын балайланыштуу кебин өнүктүрүү үчүн түрдүү сочинениелер жаздырылат. Окуучуга «өз сочинениесинде этиш сөздөр, этиштин татаал формалары сөзсүз катышсын» деп таңуулоонун таптакыр кажети

жок. Булар грамматиканын калган формалары сыяктуу эле текстке зордук менен киргизилбей, тилдик каражаттардын агымында болот. Тагыраак айтканда, тексттин кан тамырларына жандуу, таасирдүү жана көрктүү кирет, ошондой эле, өз орду менен колдонулат. Муну окуучу жан дүйнөсүнөн өзү жаратыш керек. Максат мына ушунда турат.

Жогоруда келтирилген сочинениелердин эң кызыктуусу – сүрөт боюнча жазылуучу сочинениелер. Мындай сочинениелер окуучулардын байланыш кебин өстүрүүдөгү эң кызыктуу, эң негизги жумуштардын бири болуп саналат. Ошондой эле, муну эң бир татаал жана жооптуу иш десек болот. Анткени байланыш кепти өстүрүү сабактарында сүрөттөрдү колдонуу менен мугалим окуучуларга аны «окууга» үйрөтөт. Сүрөттү «окуп чыгуу» - бул сүрөтчүнүн чыгармачыл оюн түшүнүү, живопистин тилин билүү, «жандуу образдардын», «тилдүү» боекторун таануу жана түстөрдү искусство катары өтө сезимталдык менен кабыл алуу болуп саналат. Мунун баарын түшүнүү менен окуучу сүрөттүн мазмунун, маанисин, идеясын ачып берүүгө аракеттенет. Мындай сапаттарды окуучуларга үйрөтүүдөн мурун алардын өзү мугалимде болушу зарыл. «Эстетикалык табити мокок, дүйнөнү дүңгүрөткөн шедеврлерден маалыматы да жок мугалим мындай сочинениелерди жаздыра албасы, жаздырган күндө да ага жетекчилик кылууга кудурет-күчү жетпеси айдан ачык», - деп жазат белгилүү педогог, профессор Б. Алымов.

Сүрөт боюнча сунуш кылынган сочинение окуучунун акылын, эстетикалык татымы менен сезимин өстүрөт. Бул типтеги сочинениени жазууга окуучу сөз берметтерин тандайт, жекече ойлоого көнүгөт. Баарынан мурда окуучу тигил, же бул белгилүү сүрөттү карап отурат, андан турмуш чындыгы жөнүндө кабар алат, сөз байлыгы артат. Боек аркылуу берилген адам турмушунун бир үзүмүн кандайча адабий тил менен жазуунун жолдорун издейт. Окуучу жамандан жакшыны, ырайымсыздыктан сулуулукту ажырата билүүгө көнүгөт жана аны этиш сөздөрдүн күчүндө, таасиринде, ошондой эле, боегунда берет.

Ошондуктан сүрөт боюнча сочинение жаздырбаган мугалимдер окуучуну эстетикалык бир ырахаттан куру калтырганга барабар. Арийне, колго тийген эле сүрөт боюнча сочинение жазууну сунуштоого болбойт. Сочинение жазыш үчүн берилген сүрөттүн идеялык-эстетикалык мааниси жогору, көркөмдүк жагы

ойдогудай, баарынан мурда мазмуну боюнча кызыктуу, окуучулардын түшүнүгүнө, турмушуна жакын болууга тийиш жана этиш сөздөрүнү кеңири колдонулушуна ылайыктуу болушу зарыл.

Окуучуларга сочинение жаздырыш үчүн тандоо - татаал маселелердин бири. Азыркы программада окуучулардын байланыш кебин өстүрүү боюнча сочинениелер үчүн сунуш кылынган сүрөттөрдүн тизмеси берилген эмес. V класста гана Г.Айтиевдин жана С.Чокморовдун пейзаждык сүрөттөрү боюнча сүрөт сочинениесин жазуу сунуш кылынган (Кыргыз тилинин программасы. Орто мектептин 5-11 класстары үчүн. Бишкек, 1996). Ошондуктан бул жагдай мугалимди кошумча түйшүккө салып, ал кандай сүрөттү сунуш кылаарын билбей убараланат. Муну белгилүү методист Б.Алымов өзүнүн «Мектеп сочинениеси» деген эмгегинде сүрөт сочинениелери үчүн сүрөттөрдүн берилүүсүн сунуштайт (Алымов Б. - 1982).

Сүрөт боюнча сочинение жаздыруу үчүн окуучудан эң биринчиси сүрөттүн мазмунун толук түшүнүү ишмердиги талап кылынат. Бул жөнүндө профессор Б.Алымов төмөндөгүлөрдү белгилейт: «Окуучу сүрөттүн мазмунун толук «окуп чыгып», анализге алыш үчүн анын тарыхын да билүүгө тийиш. Албетте, окуучу сүрөттүн мазмунун чу деген эле жерден түшүнө койбойт, ошондуктан мугалим сочинениени жазаар алдында сүрөт жөнүндө болжолдуу аңгеме өткөрөт. Анда чыгарманын аты, автору, жаралышынын себеби айтылат. Эгер сүрөт тагыраак болсо, анда мазмуну боюнча кыскача түшүнүк да берилет. Ушндан кийин гана окуучулар сүрөттү карап чыгышып, анын айрым бир деталдарына көз токтотуп, олуттуу ой жүгүртөт. Анан мугалим өзүнүн сүрөт боюнча аңгемесин жыйынтыктайт». Бул корутунду аңгемедө окуучулар сүрөттөн кандай нерсени, эмнени көрбөй калды, кайсы деталь өзгөчө маанилүү экенин баса көрсөтүлөт. Адатта мындай сочинениелерди жаздыруу көп этаптуу келип, бир нече саатка созулат. Ал эми, биздин максатыбыз окуучунун байланыш кебин өстүрүү менен бирге этиш сөз түркүмүн окутууда болгондуктан, анча көп убакытты талап кылбаган, чакан сочинениелер үчүн жөнөкөй сүрөттөрдү, же болбосо пейзаждык, сюжеттик сүрөттөрдүн айрым деталдарын (сабакка байланыштуу) гана алуу максатка ылайыктуу деп белгилейбиз.

Этиш сөз түркүмүн окутууда сүрөт боюнча сочинение жаздыруу жумушунун төмөндөгүдөй этаптарын белгилөөгө болот:

1. Мугалимдин сүрөт сочинениесине даярдануусу:

- окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө, класстын даярдыгына жана коюлган максатка ылайыктуу сүрөттөрдү тандоо;
- сүрөттүн мазмунун үйрөнүү;
- өз алдынча сүрөтчүнүн өмүрү, чыгармачылыгы, сүрөттүн жаралыш тарыхы менен таанышуу;
- аңгемелешүү үчүн суроолорду даярдоо;
- сочинениенин болжолдуу планын түзүп алуу;

2. Окуучулардын сочинение жазууга даярдануусу:

- окуучулардын сүрөттүн темасы жана максаты менен таанышуусу;
- сүрөтчү, сүрөт жөнүндө мугалимдин кириш сөзүнө окуучунун таасирленүүсү;
- окуучулардын сүрөттү жымжырттыкта өз алдынча карап чыгуу;
- окуучулардын сүрөт боюнча жообу жана аны алардын өз алдынча анализдөөлөрү менен аңгеме жүргүзүүлөрү;
- сүрөт боюнча окуучулардын коллективдүү түрдө, же өз алдынча сочинениенин планын түзүп чыгуулары;
- сүрөт боюнча бир, же эки окуучунун оозеки сочинениесин угуу жана анын мазмунуна, тилдик курулушуна башка окуучулар тарабынан болгон сын-пикирлердин айтылышы (мындай анализди мугалим өзү да жүргүзүшү мүмкүн);
- сүрөткө негизделген этиш сөздөрү боюнча айрым сөздөрдүн, сөз тирмектеринин жазылышын айкындоо;
- окуучулардын этиш сөздөрүн катыштырып жана алардын көркөм боектору астында сүрөт боюнча өз алдынча сочинение жазуулары;

3. Окуучулардын жазган сочинениелерине анализ жүргүзүү жана андагы кетирилген каталарды оңдоо.

V-VII класста окуучулардын этиш сөз түркүмү боюнча алган билимдерин бекемдөө, байланыштуу оозеки жана жазма келин өнүктүрүү максатында кыргыздын белгилүү сүрөтчүсү, таланттуу уулу Г.Айтиевдин «Чак түш» деген сүрөтү боюнча чакан сочинение жаздыруу жакшы натыйжаларды берет.

Сабактын башталышында окуучулардын этиш сөз түркүмү боюнча алган билимдерин таратмалардын, перфокарталардын жардамы менен кайталап, бышыкталат. Андан соң окуучуларды сүрөт боюнча сочинение жазууга даярдалат. Сүрөт сочинениесин сүрөтү жөнүндөгү аңгемеден башталат.

Гапар Айтнев (1912-1984) Ош облусунун Кара-Суу районуна караштуу Төлөйкөн айылында туулган. Өмүрү өткөнчө ал кыргыз жергесинин кооз табиятын, кайталангыс көрүнүшүн жандуу боектор аркылуу даңазалап, дүйнөгө таанытып келди. Буга анын табиятка болгон сүйүүсү, кайталангыс таланты, кылдат табити, сезимталдыгы, жаратылыштын ажайып кооз дүйнөсүнүн ачыкчын табууга болгон мүмкүнчүлдүгү жардам берди. Гапар Айтнев көбүнчө жыл мезгилдерин, алардагы өзгөчө учурларды, кайталангыс көз ирмемдерди, улуу устаттык, зор чеберчилик менен ачып берүүгө жетишкен. Бүгүн биз сүрөтчүнүн ошондой сүрөттөрүнүн бирөөсү менен танышабыз.

Мындан соң, сабактын темасы жана максаты жарыяланат. Окуучулардын көңүлүн сүрөткө буруп, бир нече суроолорго жооп берилет жана суроолор суралат.

Мугалим: Сүрөттө кайсыл мезгил чагылдырылган?

Окуучу: Жай мезгили. Чак түш.

Мугалим: Эмне үчүн андай деп ойлойсунар?

Окуучу: Күн ачык, ысык. Думуктурган аптаптан коргологон, көлөкө издеген жан – жаныбарлар.

Мугалим: Жай мезгилине кайсыл айлар кирет?

Окуучу: Июль, июнь август.

Мугалим: Бул мезгилде жаратылышта кандай кубулуштар болот?

Окуучу: Күн чайыттай ачык болуп, жай мезгилинин ажарлуу деми ар тараптан сезилип турат, куштар эркин сайрап, булактар шаңдуу агып, ак булуттар асман бетин бербей кайдадыр сапар чегишкенсыйт.

Мугалим: Гапар Айтнев бул сүрөтүн кандайча аташы керек эле?

Окуучу: Жай мезгили. Күн найза бою түшүп, жан – жаныбарлардын баары күндүн ысык деминен качып, салкын жер издегенсыйт. «Чак түш» деп аташы мүмкүн эле.

Мугалим: Чындыгында эле сүрөт «Чак түш» деп аталат. Эмне үчүн сүрөтчү картинасын мындай деп атаган?

Окуучу: Мезгил түш экенин байкоо кыйын эмес. Бардык нерсе ушул үп менен ысыкка моюн сунгандай. Жадегенде уйлар да ушул тынчтыкты бузбайлы дегендей, кепшебейт да, оттобойт. Эч ким эч нерсе менен иши жоктой. Үргүлөп бараткан уйчу да күн тийбесин дегендей, ак калпагын алчыланта чеке жагына оодуруп кийген.

Мугалим: Сүрөттөн желдин деми сезилеби?:

Окуучу: Сезилбейт. Анткени казыкка байланып турган кайык термелбейт да, ыргалбайт.

Мугалим: Чак түштү берүү үчүн сүрөтчү кандай боекторду колдонгон?

Окуучу: Сары...

Мугалим: Эмне үчүн сүрөтчүгө бул түстөгү боектор керектелди? Сүрөттүн арткы жана борбордук планынан эмнени көрүүгө болот?

Окуучу: Борбордук планында кыргыз жүрөгү Ысык-Көл мелмилдеп тыптынч жатат. Мелмилдеген көл алыскы, сүрөттүн арткы планындагы арсайган тоолор менен кошулуп кетчүдөй.

Мугалим: Ал эми, алдыңкы пландан эмнени көрүп жатасыңар?

Окуучу: Көл жээгинде кум, анда – санда гана чөптөр көрүнөт. Көл кылаасында уйлар жуушап жатат, жамбаштап жаткан уйчунун уйчу экенин билүү да оңой.

Мугалим: Кайсы каражаттардын жардамы менен сүрөтчү табияттагы тынчтыкты жараткан?

Окуучу: Жамбаштап жаткан уйчу тынчтыктын теребелине бөлүнүп, магдырып, үргөлүп кеткен. Ээсин көргөн уйлар да ушул тынчтыкты бузбайлы дегендей кыймылсыз. Көлдүн бети күздөгүдөй жылма, тынч. Адатта жүгүрүп турган жел да бул сапар тынчтыкты самагандай казыкка байланган кайыктын тынчын албайт...

Мына ушундай үлгүдөгү аңгемеден соң, сочинениенин планы түзүлөт. Аңгемеден колдонулган тилдин образдуу каражаттары, жазууда кыйынчылык туудура турган сөздөр, сөз тизмектер жазылып, талкууланып, талдалып алынат. Окуучулар өз алдынча сүрөт боюнча сочинение жазууга киришишет.

1. Этиш сөз түркүмүн окутууда окуучулардын байланыш кебин өркүндөтүү ишмердигин баяндоо, сүрөттөө мүнөзүндөгү сочинениелерде

V класста сочинение жаздыруу ишин дал ушул баяндоо, сүрөттөө мүнөзүндөгү сочинениелерден башталат. Анткени, окуучуларга адабий каармандарга караганда, өзүнүн жолдошторуна мүнөздөмө берүү жеңилрээк, же болбосо «Кыргыз тоолору», «Жайкы танда», «Ысык-Көл» сыяктуу лирикалык чыгармалар боюнча сочинение жазуу бир топ ыңгайлуу. Алар өздөрүнүн айылы, мектеби, жыл мезгилдери жөнүндө өздөрү көрүп – билген көрүнүштөрдү, кубулуштарды жана окуяларды жөнөкөй тил менен баяндап жазышат.

V класста алгачкылардан болуп, сунуш кылынуучу сочинениелердин бир түрү окуучулардын көргөн – билгендеринин негизинде кандайдыр бир көрүнүш, кубулуш, зат, анын кыймыл – аракетин сүрөттөө тибиндеги сочинениелер болуп эсептелет. V-VI класска сунуш кылынуучу мындай сочинениелер тематикасы жактан өтө бай. Мисалы, буга «Күзгү бак», «Жаз айы», «Менин досум» ж.б.у.с. темалардагы жазылуучу сочинениелерди келтирсек болот.

Окутууда сүрөттөө сочинениесинен кийин баяндоо тибиндеги сочинениелерди жүргүзүү ишмердиги сунуш кылынат. Бул түрдөгү сочинениелерди жазуу ишмердиги окуучуга бир топ даярдыктарды көрүүнү талап кылат. Анткени, баяндоо түрүндөгү сочинениелер окуучулар үчүн бир аз татаалыраак келет. Мында кадыресе окуялар да, сюжет да болот. Анда адам мүнөздөрүнө өзгөчө көңүл бурулат. Мисалы, V класста баяндоо тибиндеги «Апама жардам», «Жайкы каникулда», өзү жана өз өмүрү жөнүндө «Үй тиричилигине менен жардамым» сыяктуу сочинениелерди жаздыруу бир топ ыңгайлуу.

Этиш сөз түркүмүн окутууда окуучулардын байланыш кебин өнүктүрүү үчүн сочинениелерди кептин бир эле түрүнө эмес, алардын баяндоодогу башка түрлөрүнө жана элементтерине токтолуу ишмердиктери да талап кылынат. Максат окуучуларды этиш сөз боектору менен баяндоо багытындагы түрдүү сочинениелерди жаздырууга көнүктүрүү болуп эсептелет.

Класс жогорулаган сайын баяндоо, сүрөттөө мүнөзүндөгү сочинениелердин мазмуну татаалдап, көлөмү да көбөйүп жүрүп

отурат. Арийне, темага жооп бербей, негизги маселелерден чет-теп, ашыкча сөздөрдүн эсебинен сочинениенин көлөмү чоңойбоого тийиш. Мындай максаттагы сочинениелерди адегенде «Менин энем» жана «Мектептин чемпиондору» сыяктуу окуучуларга өтө тааныш, жакын, конкреттүү темалардан баштап, «Менин айылым», «Жайлоо абасы» өңдүү абстракттуу, кеңири масштабтагы темаларга чейин өткөрүлүп жаздырылат.

Этиш сөз түркүмүн окутууда жана анын негизинде окуучулардын байланыш кебин өнүктүрүү үчүн ой жүгүртүү сочинениелери жогорудагыдай аталыштары шарттуу. Бул жөнүндө Бек Алымов: «Чын – чынына келгенде аталган сочинениелердин бардыгы ой жүгүртүүнүн негизинде жазылат. Ал гана эмес, «даяр материалдын негизинде пайда болгон адабий темадагы сочинениелер да ой жүгүртүү» менен жазылбаса, талапка жооп бере албайт. Кандай гана темадагы сочинение болбосун, ой жүгүртүүчүлүк менен жазылууга тийиш, ал турсун сүрөт боюнча берилген сочинениелер да ой жүгүртүү аркылуу жазылат. Бирок мында материал менен көрүнүш даяр, аны окуучу өз көзү менен көрүп турат. Анда адамдар, адамдардын абалдары, коомдук турмушу, ар кандай боек менен айлана – чөйрө тартылып, элестүү берилет. Окуучу мына ушул «даяр материалдын» негизинде ойлонуп, ага карата болгон өзүнүн жекече пикирин жазуу жүзүндө кагаз бетине түшүрөт. Ал эми, таза ой жүгүртүү сочинениесинде сүрөттөй даяр материал болбойт. Мындай темадагы сочинениелерди окуучу көргөн-билгендери менен уккандарынын негизинде коом, адам, жаратылыш жөнүндөгү өзүнүн жеке тажрыйбаларына жана билим деңгээлине таянып, тигил, же бул окуяга болгон көз карашын, оюн өз сөзү менен жазат. Алардын объектиси жана материалы абстракттуу келет», - деп белгилейт.

Этиш сөз түркүмүн окутууда, окуучулардын оозеки, жазуу кептерин өнүктүрүү, аларды күндөлүк турмушта кеңири пайдалануу - өзгөчө иш. Буга байланыштуу ой жүгүртүү сочинениесин жаздыруунун мааниси бир топ олуттуу жана ал окуучулардын абстракттуу ойлоосун өнүктүрөт, ошондой эле, ага карата болгон этиш сөздөрүнүн бөтөнчөлүктөрүн арттырат.

Бул көрсөтүлгөн жагдайларды турмушка ашыруу үчүн V класста эле баяндоо, сүрөттөө менен ой жүгүртүүнүн элементтерин өз кучагына алган аралаш сочинениелер жазылат. Эгерде жазуу жумуштарынын бул түрлөрү төмөнкү класстарда эле жа-

зыла баштаса, ортоңку класстарда системалуу түрдө жүргүзүлөт, жогорку класстарда илимий - практикалык багытта өткөрүлөт. Мындай сочинениелердин мыкты жазылышына окуучулардын этиш сөз түркүмүнүн жеткиликтүү өздөштүрүүсү, ага тийиштүү болгон сөз боекторунун колдоно билиши толук шарт түзөт. Класс жогорулаган сайын этиш сөздөрдүн колдонулуш сфералары да кеңейет, ага байланыштуу жазылуучу сочинениелерге да талаптар күчөйт, же татаалдашат.

Этиш сөз түркүмү V-VI класстарда окуучунун байланыш кебин өнүктүрүү үчүн «Менин сүйгөн ишим», «Биз классыбызды кандайча тейлейбиз», «Менин сүйгөн кесибим», «Менин сүйгөн китебим», «Апама жардам» сыяктуу тынымсыз кыймыл-аракетти көрсөтүүчү темалар боюнча жүргүзүлөт. Ошондой эле, бул темаларда чакан сочинениелерди жүргүзүүнү сунуш кылса да болот.

Б.Алымов өзүнүн эмгектеринин биринде: «Түрдүү темада жазылган баяндоо, сүрөтөө, ой жүгүртүү тибиндеги сочинение каттын формасына келтирилиши мүмкүн. Адатта окуучулар кат жазганды абдан жакшы көрүшөт, бирок алардын мазмундуулугуна жетише алышпайт. Ал эми, мазмундуулук – сочинениелерге, анын ичинен каттарга коюлуучу негизги талаптардын бири. Кат жазууга үйрөтүүнү мазмундуу каттын үлгүсүн көрсөтүүдөн, аны окуп, талкуулоодон баштоо керек. Үлгүнүн анализин мугалим менен окуучулардын ортосунда болгон «кат кимдерге, кантип, эмне жөнүндө жазылат, кимдерге кат жазууну каалар элең деген ж.б.у.с. аңгеме коштоп турат», - деп жазат. Аңгемелешүү жараянында каттын темасы белгиленип, анын сочинениеден болгон бөтөнчөлүктөрү аныкталат. Окуучулар менен биргеликте каттын болжолдуу планы түзүлөт.

Б.Алымов V класста кат – сочинение сабагын өткөрүүнүн кыскача планын көрсөтөт. Окумуштуунун мындай жобосун этиш сөз түркүмүн окутууда кеңири пайдаланса болот.

Сабактын максаты - окуучулардын этиштин чак категориясы боюнча алган билимдерин бышыктоо, кат - сочинениесин жаздыруу, каттын адабий чыгарма катары маанисин ачып берүү, окуучулардын катты белгилүү бир темада мазмундуу түзүүгө жана грамматикалык жактан туура берүүгө үйрөтүү.

Сабактын планы:

1. Сабактын темасы берилет, максаты менен тааныштырылат.

2. Катка киришүү аңгемеси.

3. Окуучуларга каттын үлгүлөрүн көрсөтүү жана аны окуп берүү.

4. Кат – сочинениесин жазуу өзгөчөлүктөрүн баяндоо.

5. Окуучулар тандап алган тема боюнча жазылуучу кат – сочинениесин мазмуну жөнүндө аңгемелешүү.

6. Сөз үстүнөн иштөө.

7. Окуучулардын өз алдынча сочинение жазуусу.

Мугалим окуучуларды сабактын темасы жана максаты менен таныштырылгандан кийин, аларга чакан аңгеме өткөрөт. Аңгемедө окуучулардын кимиси кимге, кандай кат жазаары жана эмне жөнүндө айтаары суралат. Натыйжада окуучулардын көпчүлүгү кимдир бирөөлөр менен кат алышаарын, ал эми алардын тематикасын аныктоо абдан кыйын экендигин билүү жөнүндө болот.

Бир каттын үлгүсү катары М. Горкий Кипр шаарынан уулуна жазган катын, Сухомлинскийдин «Иниме кат», Б.Алымовдун «Иниме кат» деген публицистикалык чыгармаларынан үзүндүлөр окулуп берилет. Кат окулгандан кийин окуучуларга бир катар суроолор менен кайрылса да болот.

1. Кат кимге багытталган?

Маселен, М. Горкийдин баласына эмне жөнүндө жазат?

2. Каттагы кайсы сөздөр силерге көбүрөөк жакты?

3. Каттагы «алууга караганда берүү дайыма жагымдуу» деген сөздөрдү кандай түшүнөсүңөр?

4. Жазуучу баласына кандай каалоо айтат?

Окуучулардын көңүлүн көлөмү анча чоң эмес катта канчалаган терең ой, бүтүндөй турмуш жаткандыгына, ушунун баары ачык, образдуу тил менен жөнөкөй гана берилгендигине бурулат. Кат дагы адабий чыгарма экендигин далилдеп көрсөтүшөнтүп, мугалим окуучулар менен бирдикте жазылуучу кат – сочинениенин темасын аныктайт, биргеликте план түзүп, аны талкуулап, ылайыктуусун тандап алынат. Кийинки кат – сочинениелерде мугалим окуучуларды менен, өз алдынча план түзө алууга жетиштирилет.

Ушундай эле мугалим кат багытталган адамга жетиши үчүн конвертке эки адрестин – адресатын жана адресанттын дарегин жазылуусу керектигин белгилейт, анын үлгүлөрүн доскага жазып көрсөтөт. Азыркы учурда кат жөнөтүүнүн жаңы формасы – элек-

трондук почтадан жана факстан да жөнөтүлө тургандыгын айтып кетсе болот. Мына ошондон кийин окуучулар өз алдынча сочинение жазууга киришишет.

Жазылган сочинениелерди текшерип, анализ жүргүзүүдө этиш сөздөрүн кайсы чакта көбүрөөк колдонулганын окуучуларга баса көрсөтүлөт.

Этиш сөз түркүмү боюнча маалымат берүүдө окуучулардын байланыштуу жазма кебин өстүрүү үчүн жогорудагыдай чакан излоениелерди жана сочинениелерди жазуу менен гана чектелбестен, окуучунун турмушунда качан да болсо керектелүүчү иштиктүү кептин түрлөрүнө, кат, сын – пикир жазууга үйрөтүү да ашыкча болбойт.

2. Окуучулардын байланыш кебин өстүрүү иштиктүү стилди окутууда

Иштиктүү стиль деп сөздүн көп маанисинде адам ишмердүүлүгүнүн түрдүү сферасын – илим, техника, мамлекеттик закон чыгаруу жана башка тармактарын тейлеп келген кептин стилин түшүнүү керек. Иштиктүү стилдин функциясынын мындай кеңдиги иштиктүү кептин көп түрдүүлүгүн билдирүүнүн формаларынын бирдей эместигин шарттайт.

Официалдуу эмес иш кагаздар (арыз, тил кат, чакыруу кат, акт, билдирүү, справка, анкета ж.б.) атайын үлгүлөрдүн негизинде жүргүзүлөт. Алар бири-биринен көрсөтүлгөн формулировкалардын болуусу жана жайгашуусу менен айрымаланышат. Мындай иштиктүү кептин үлгүлөрүн көнүгүү катары этиш сөз түркүмүн өздөштүрүүдөн алган окуучулардын орфографиялык жана пунктуациалык ык – машыгууларын бышыктоо үчүн колдонсо болот. Үйрөтүүнүн негизги ыкмасы катары ар кандай үлгүлөрдү пайдалануу иши кызмат кылат.

Окуучулардын байланыш кеби мазмундуу, логикалык жактан негиздүү, грамматикалык жактан туура, так болушу абзел. Окуучу өзүнүн айтайын деген оюн преттүү, даана, элестүү, далилдүү, жеткиликтүү жана көркөм боектуу бере алууга жетишүү керек. Бул үчүн мугалим өзүнүн жумушуна жоопкерчиликтүү мамиле кылышы зарыл. Ошону менен бирге ал эне тилибиздин грамматикалык каражаттарынын үстүнөн тынымсыз изденүүгө тийиш. Биринчи кезекте мугалим эне тилибиздин грамматикалык бөтөнчөлүктөрүн эске алуудан башта окуучулардын билим деңгээлин, жаш өзгөчөлүктөрүн жана жөндөмдүүлүгүн эске алат, ошондой эле окуу программасынын турмушка карата болгон жарамдуулугун карап чыгат. Булардын баары окуучулардын жогорудагы биз сөз кылган байланыш кебин өнүктүрүүнүн жыйынтыгын түзөт.

Окуучулардын байланыштуу оозеки жана жазма кебин өнүктүрүү аларды туура ойлонууга, оюн туура берүүгө жана кагаз беттерине тура түшүрүүгө көнүктүрөт. Ошону менен бирге окуучулар өз ойлорун системалуу берүүгө көнүгүшөт, грамматикалык эрежелерди туура түшүнүүгө, колдонууга машыгышат жана пикир алышуу маданияттуулугун өздөштүрүүгө жетишет.

Учурдун мектеп жамаатынын алдына коюлган талап окуучуларды эне тилинин маалыматтарын кеңири үйрөнүүгө тарбиялоо болуп эсептелет. Буга мектеп окуучулары гана милдеттүү болбостон жалпы эле жамаат милдеттүү демекчибиз. Андыктан, бул маселени турмушка ашыруу үчүн мектеп мугалимдеринин алдына коюлган эң орчундуу жана манилүү маселе – анын жалпы жамаат тарабынан болгон турмушка ашырылышы.

Анткени байланыш кеп эне тилин окутуудагы окуучулардын окуу, жазуу жана сүйлөө бөтөнчөлүктөрүн өнүктүрүүнүн башкы өзөк тамыры, мунсуз окутуу жараяны өзүнүн алдына койгон негизги максаттарын ишке ашыра албайт жана милдеттерин да өтөбөйт.

Көпчүлүк мугалимдер эне тилинин бөлүмдөрүн калыпка салынган, окуучу үчүн жат болуп калган жол-жоболор менен окутушуп, эреже жаттатып, окуучулардын алган билимдерин бышыктымыш болуп, бири-бири менен байланышы жок, максат-

сыз, бирин-экин көнүүгүлөрдү иштетүү аркылуу сабакты жыйынтыктоого шашышат. Натыйжада, окуучу жаттаган эреже-син эки күндө эстен чыгарат, бир нече жумадан кийин ал муну бүтүндөй унутуп коет. Мына ушундай көрүнүш ар бир мектепте ар күн сайын кайталанат, анан да биз: «Эмне үчүн кыргыздын балдары эл алдына чыгып эркин сүйлөй албайт, эки сүйлөмдүн башын бириктире албай шаштысы кетип, сөз таппай мукактанат», - деп таң калабыз.

Окуучу окуп жаткан тилдик каражаттардын, грамматикалык формалардын анык жүзүн, ажайып табиятын жандуу кеп иш-мердүүлүгүндө пайдаланганда гана көрө алат. Ага чейин булар окуучу үчүн муздак курал, түшүнүксүз таятма схема, таблица, эреже боюнча кала берет. Окуучу теориялык жактан алган билимин практикалык жактан өзүнүн кебинде пайдалануу менен, же даяр кептин үлгүлөрүн көрүп, аларга анализ жасоо менен байланыш кебин бекемдейт жана аны өнөктүрөт.

Мына ушунун негизинде биз эне тилибиздин грамматикасын үйрөнүү ишин олуттуу деп билебиз. Буга байланыштуу окуучулардын кебин өнүктүрүү жумушу турмуштагы зарылдардын зарылы деп карайбыз. Ошону менен бирге окутуудагы бул проблема кыргыз мектептеринде кыргыз улутун өнүктүрүүчү, анын ой жүгүртүү бөтөнчөлүктөрүн арттыруучу башкы белгилерден болуп саналат деген жыйынтыкка келебиз. Маселен, бул - жогоруда биз сөз кылган зат атооч жана этиш сөз түркүмүн окутууда окуучулардын байланыш кебин өстүрүү зарылдыгы жана алардын маани – максатка ылайыктуу жүргүзүлүшү, жазуу багытындагы болгон өркүндөтүлүшү.

Келтирилген сөз түркүмдөрүнүн ичинен этиш сөз түркүмү татаал жана көлөмү жагынан оор, морфология бөлүмүнүн башкы көрсөткүчтөрүнүн бири. Аны окуучулар талапка ылайык өздөштүрмөйүнчө, жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин да, этишке тиешелүү жазуу эрежелерин да үйрөнүү иши турмушка ашпайт.

Окуучулардын байланыш кебин өркүндөтүү ишмердиги зат атооч сөз түркүмүн окутууда эң негизги орунда турат. Ошол эле учурда ал өзүнөн кийинки сөз түркүмдөрүн окутулушуна методикалык жактан багыт берет жана методологиялык жактан аларга негиз болуп саналат. Анткени зат атооч сөз түркүмү бардык сөз түркүмдөрдүн негизгизин түзөт. Ошондой эле стилистикалык жактан башка сөз түркүмдөргө караганда арбын жана

кеңири колдонулат. Андыктан эне тилин окутууда зат атооч сөз түркүмүнө көңүл бөлбөй туруп, башка сөз түркүмдөрдү өтүү мүмкүн эмес. Ошондой эле, мунсуз эне тилинин байланыш кепти окутууда проблемалары да чечилбейт. Мына ошондуктан, биз, жогоруда, байланыш кепти өнүктүрүүнүн жолдорун зат атооч жана этиш сөз түркүмдөрүнүн мисалдарында көрсөтүүнү туура деп чечтик.

Сөзүбүздүн аягында айтарыбыз, окуучулардын байланыш кеп жумуштары зат атооч жана этиш сөз түркүмдөрүн өтүүдө гана эмес, эне тилибиздин ар бир бөлүмүн өтүүдө системалуу түрдө, ырааттуулукта, методикалык принциптерге, эрежелерге таянуу аркылуу жүргүзүлүшү керек демекчибиз.

Окуучулар - биздин келечегибиз жана болочок кадрларыбыз. Андыктан окуучулардын кебинин байланыштуулугуна, тазалыгына, маданияттуулугуна кам көрүү, алар үчүн талыкпай чыгармачылык менен иштөө, сабактын күчүн, деңгээлин көтөрүү - эне тили мугалимдерин негизги милдети болуп саналат. Буга алар Ата Журт алдында жооп беришет.

Пайдаланылган адабияттар

1. **Абакумов С.И.** Современный русский литературный язык. -М., 1942.
2. **Альферов К.Б.** Родной язык в средней школе. Опыт методики. М., 1911
3. **Алымов Б.** Мектеп сочинениеси Ф., 1992.
4. **Барнинова Е.А.,
Боженкова Л.Ф.,
Лебедева В.И.** Методика русского языка. М., 1974.
5. **Бархин К.Б.** Развитие речи и изучение художественных произведений. Москва, 1930.
6. **Буслаев Ф.И.** О преподавании отечественного языка. Л., 1941.
7. **Буслаев Ф.И.,
Галахов А.Г.** Конспект русского языка и словесности. Спб., 1952.
8. **Виноградов В. В.** Проблемы авторства и теория стилей. М., 1961.
9. **Выготский Л. С.** Умственное развитие детей в процессе обучения. М.,-Л., 1935.
10. **Давлетов С.** Байланыштуу речь: Негизги түшүн - үктөр жана аларды окутууга карата методикалык сунуштар. Мугалимдер газетасы сентябрь - декабрь, 1988.
11. **Давлетов С.** Официалдуу иштиктүү стиль жана аны мектепте окутуу. Ф., 1990.
12. **Добромыслов В.А.** К вопросу о языке рабочего просмотра. М., 1932.
13. **Жаманкулова К.
Мусаева В.** V-VI кл-да байланыштуу речти окутуу Ф.
14. **Жаманкулова К.,
Мусаев В.** V-VI класстарда кыргыз тилин окутуунун айрым масе-

- лелери. Ф., 1990.
15. **Крупская Н. К.** О школьном воспитании. М., 1973.
  16. **Кыргыз тилинин** грамматикасы. Б., 1996.
  17. **Ленин В. И.** О воспитании и образовании. М., 1987.
  18. **Ломоносов М.В.** Избранные философские произведения. М., 1950.
  19. **К. Маркс,**
Ф. Энгельс. Соч. изд. 2, т 20. М., Политиздат.
  20. **Мусаев С. Ж.** Кеп маданиятынын маселелери. Б., 1993.
  21. **Өмүралiev Б.** Кыргыз тилинин синтаксисин окутуунун методикасы. Ф., 1991.
  22. **Психология** (Под ред. Ковалева А. Г., Степанова А.А., Шабалина С.Н.) М., 1966.
  23. **Рубинштейн С. Л.** Основы общей психологии. М., 1940.
  24. **Рыбникова М. А.** Изучение русского языка. М., 1973.
  25. **Сартбаев К.К.** Кыргыз тилин окутуунун методикасы. Ф., 1963.
  26. **Соколов Н.М.,**
Тумин Г.Г. На уроках русского языка. П., 1917.
  27. **Сочинения В. П.** Шереметевского. М., 1887.
  28. **Срезневский И.И.** Замечания об изучении русского языка и словесности в средних учебных заведениях. Спб., 1971.
  29. **Сухомлинский В. А.** Как воспитать настоящего человека М., 1990.
  30. **Текучев А.В.** Методика русского языка в средней школе. М., 1980.
  31. **Тихеева Е. И.** Развитие речи у детей. М., 1972.
  32. **Ушинский К. Д.** Собрание сочинений. т.5. М. - Л., 1949.

33. Үмөталieва Б.,
Өмүралieв Б.,
Осмонкулов А. V класстын «Кыргыз тилине»
методикалык көрсөтмө Ф.,
1990.
34. Үсөналieв С. У. VI-VII класстардын
«Кыргыз тилине» методи-
калык колдонмо. Б., 1991.
35. Чистяков В.М. Практическое руководство к
постепенному упражнению в
сочинении Спб., 1847.
36. Щерба Л.В. Об идеально грамотном человеке.
Учительская газета 3.11.1940.
37. Эшнев А.М. Окуучулардын байланыш кебин
өстүрүүнүн айрым жолдору. (VI-VII
класстар) Б., 1995.

Киришүү..... 3

1 БӨЛҮК

1. Байланыш кепти окутуунун усулу жөнүндө..... 9

2. Байланыш кепти өстүрүү жумуштары окутуунун тарыхында..... 10

3. Байланыш кепти өнүктүрүү маселеси советтик педагог - окутуучулардын эмгектеринде..... 17

4. Байланыш кепти өстүрүү кыргыз тилин орто мектептерде окутуу шартында..... 19

5. V-VIII класстарда окуучулардын байланыш кепин өстүрүү..... 24

6. V-класска байланыш кепти өстүрүүнүн негизги милдеттери..... 25

7. Кептин баяндоо түрүнө үйрөтүү..... 27

8. Окуучуларды байланыш кепти өнүктүрүүдөгү сүрөттөө табиятына үйрөтүү..... 30

9. Орундуу сүрөттөө..... 31

10. Жаратылыштын абалын сүрөттөө..... 33

2-БӨЛҮК

Байланыш кеп жана аны окутуунун негизги принциптери.....

.....34

1. Кептин жана ой жүгүртүүнүн өнүгүү биримдик принциби..... 42

2. Оозеки жана жазма кептин өз ара байланышы принциби..... 42

3. Байланыш кепти өстүрүү жумуштары тил жана адабият сабагынын биримдигинде..... 44

4. Грамматика менен стилистиканы байланыштуруу үйрөнүү принциби..... 46

3- БӨЛҮК

Байланыш кепти өнүктүрүү ишмердиги зат атооч

сөз түркүмүн окутууда..... 47

1. Зат атооч сөз түркүмүн окутууда байланыш кепти өстүрүүнүн мааниси..... 53

2. Зат атооч сөз түркүмүнүн окутуудагы кепти өстүрүүнүн максаты	53
3. Тыбыштык кеп маданиятын тарбиялоо.....	54
4. Сүйлөшүү кебин калыптандыруу.....	55
5. Айтып берүүгө (монологдук кепке) үйрөтүү.....	55
6. Жазуу кебин өстүрүү.....	56
7. Көркөм адабият менен тааныштыруу.....	56
8. Формасы боюнча айтып берүү.....	61

4-БӨЛҮК

Окуучулардын байланыш кебин өстүрүү этиш сөз түркүмүндө.....	72
1. Этиш сөз түркүмүн окутууда жазылган тексттерди мыктылап билүүгө жана редакциялоого үйрөнүү	79
2. Кепти белгилүү композициялык формада түзө билүү.....	79
3. Окуучуларга изложение жаздыруу этюддары.....	80

5-БӨЛҮК

Этиш сөз түркүмүн окутууда окуучулардын байланыш кебин өнүктүрүү ишмердиги сочинение жумуштарында.....	89
1. Этиш сөз түркүмүн окутууда окуучулардын байланыш кебин өркүндөтүү ишмердигин баяндоо, сүрөттөө мүнөзүндөгү сочинениелерде.....	97
2. Окуучулардын байланыш кебин өстүрүү иштиктүү стилди окутууда.....	101
Корутунду.....	102
Пайдаланылган адабияттар.....	105

**Лутфулла (Үпула) Жусупакматов
Нурзат Жусупакматова**

Некоторые вопросы преподавания развития речи
на кыргызском языке

Издана в Институте общественных наук
Южного отделения
Национальной академии наук
Кыргызской Республики

**Лутфулла (Үпула) Жусупакматов
Нурзат Жусупакматова**

Байланыш кепти окутуунун айрым маселелери

Кыргыз Илимдер улуттук академиясынын
Түштүк бөлүмүнүн
Коомдук илимдер институтунда басылды

Адабий редактор - Шайымкулов Олжобай
Техникалык редактор - Акунов Амангелди
Компьютердик терүүчү - Шарипбаева Майрам
Корректор - Айтмаматова Айымкыз

басууга кол коюлду _____
кагаздын форматы 60x84-16
нускасы 1000 даана

Ош шаары, Муминова көчөсү 11.

-0957-0